TARAANA-E SAROOR

[ON MUSIC IN KASHMIR]

by

Daya Ram Kachroo 'Khushdil'

Edited by

P. N. PUSHP

Published by

Research and Publication Department
Jammu & Kashmir Government
SRINAGAR (KASHMIR)

First Edition: 1962

Price :

Printed at
Broca's Artistic Press,
Srinagar.

TARAANA-E SAROOR

KASHMIR SERIES OF TEXTS & STUDIES

NO. 89

Fronticepice

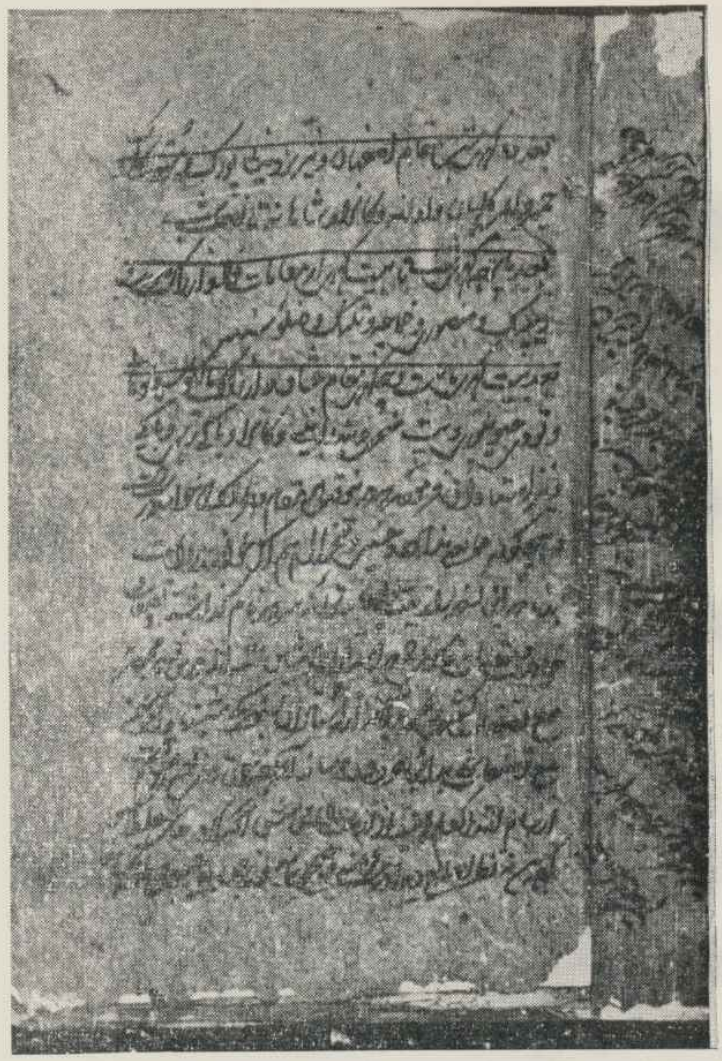

A page from the MS in the author's own hand

ILLUSTRATIONS

{ Rāga - mālā }

PL. I.

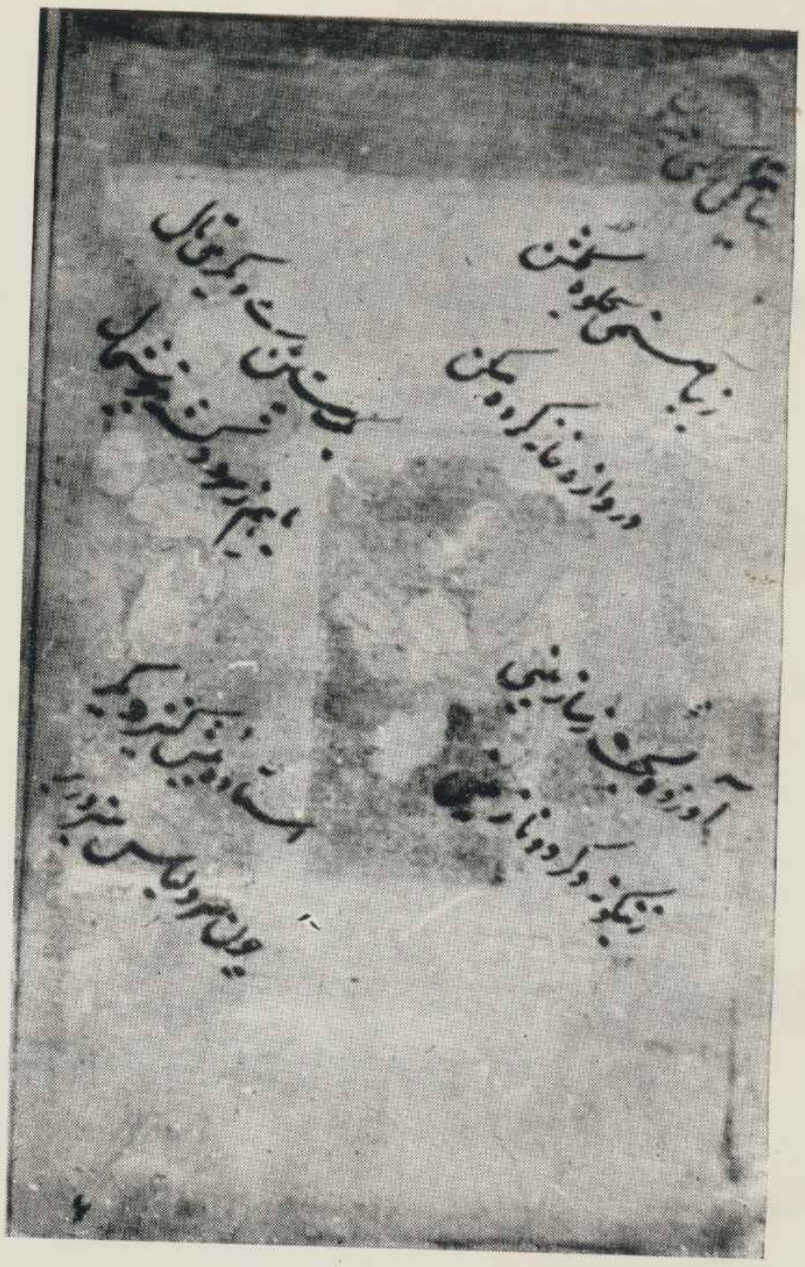

PL. III.

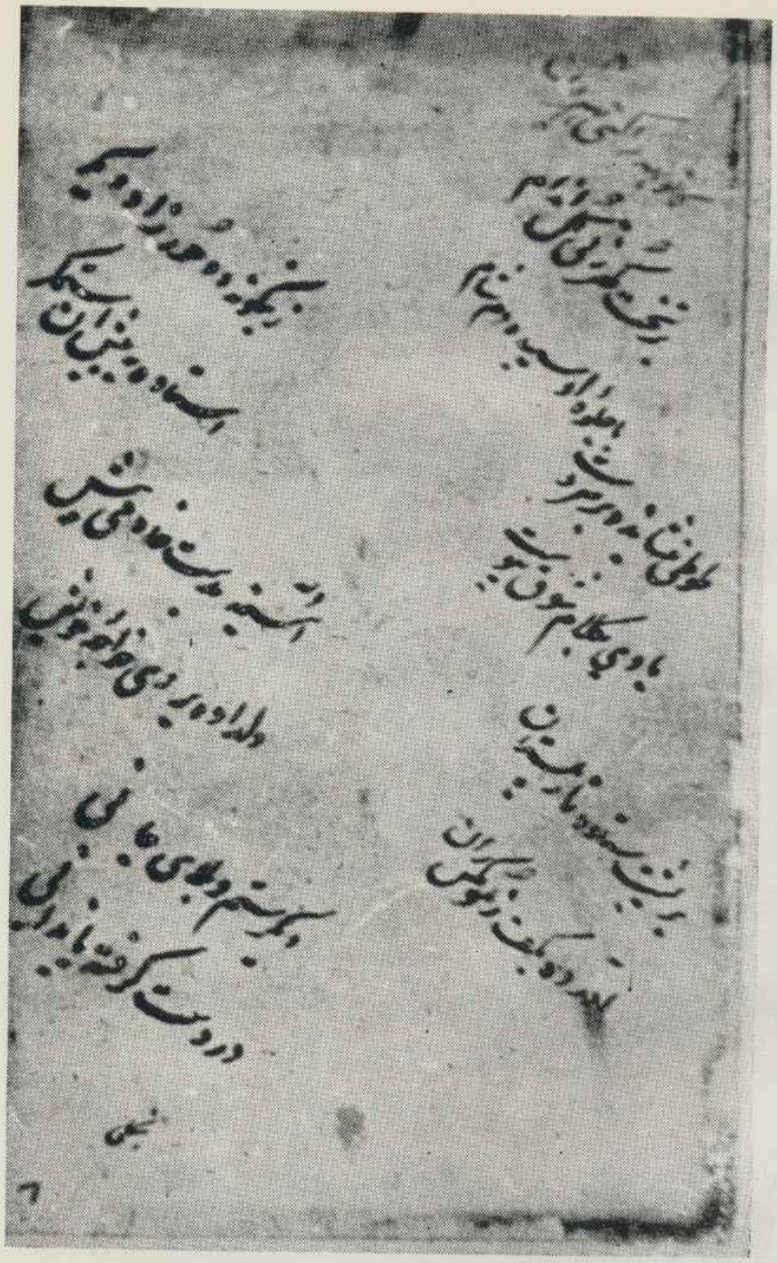

PL. IV.

PL. V.

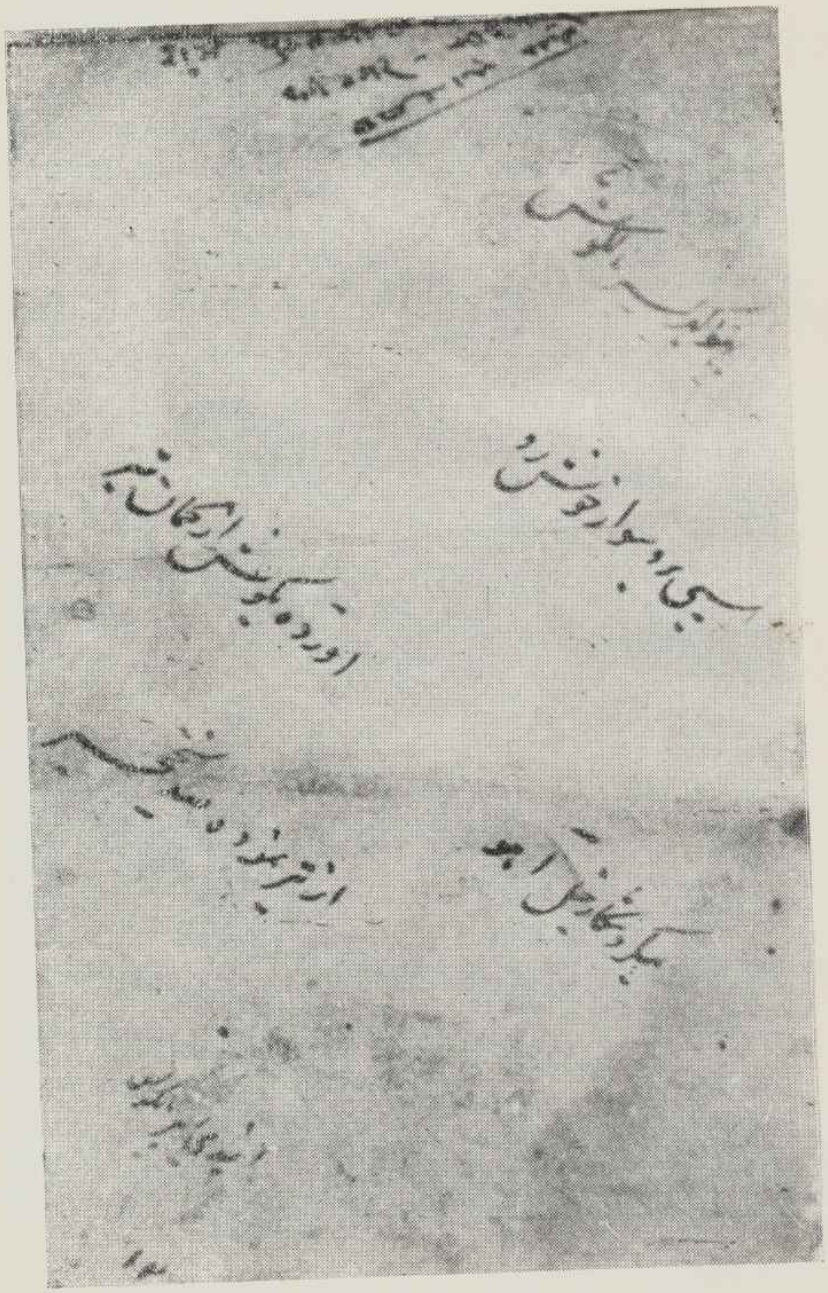

PL. VI.

PL. VII.

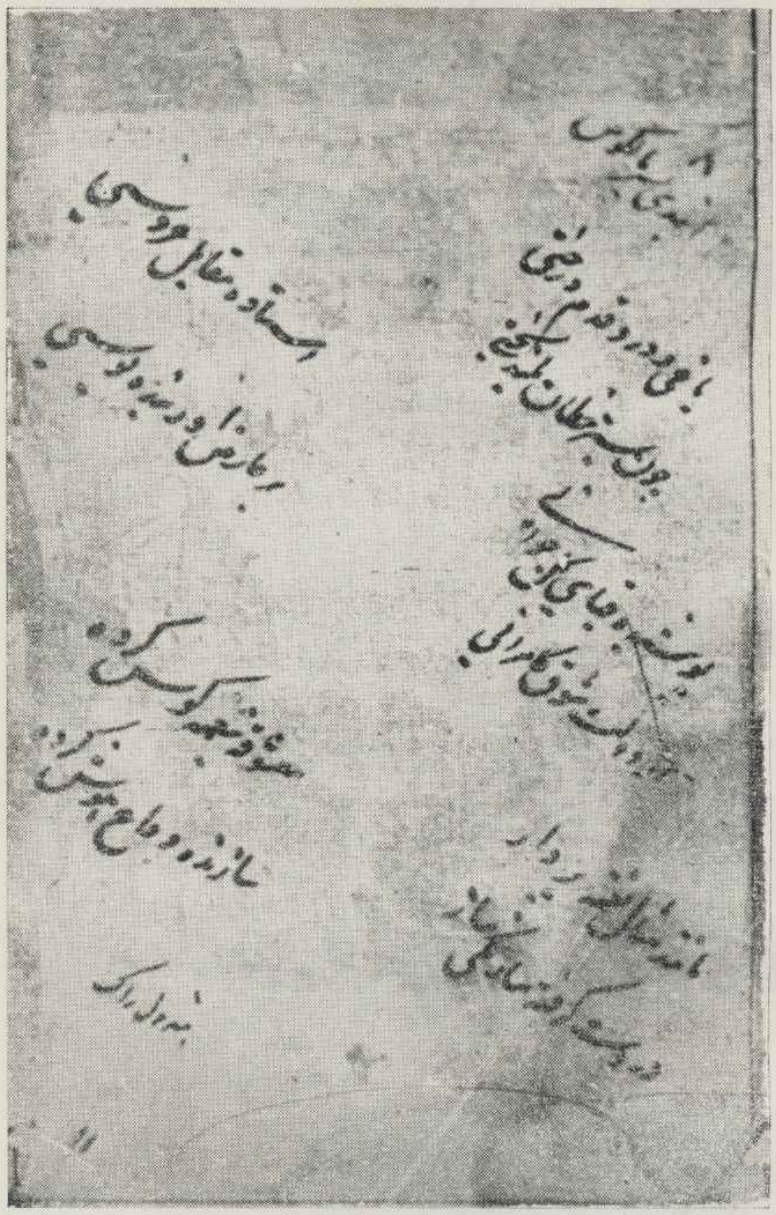

PL. VIII.

PL. IX.

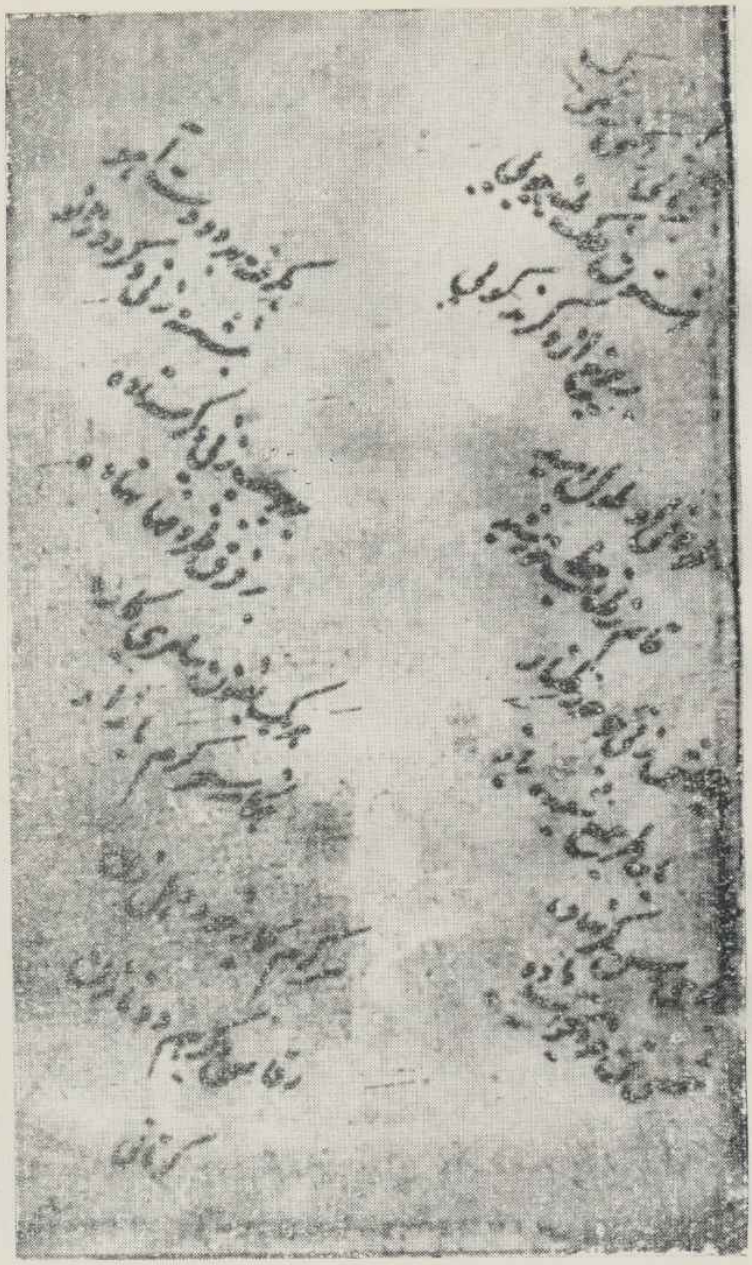

Pl. X.

PL. XI.

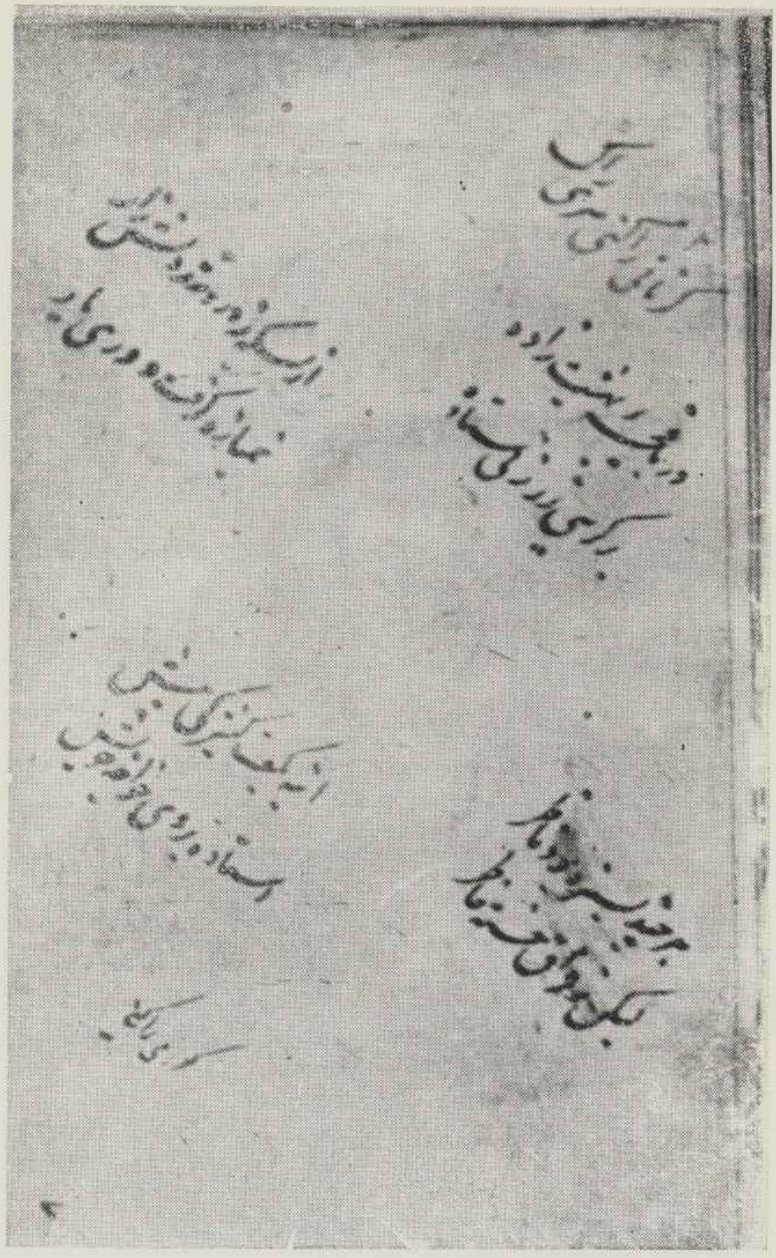

PL. XIII.

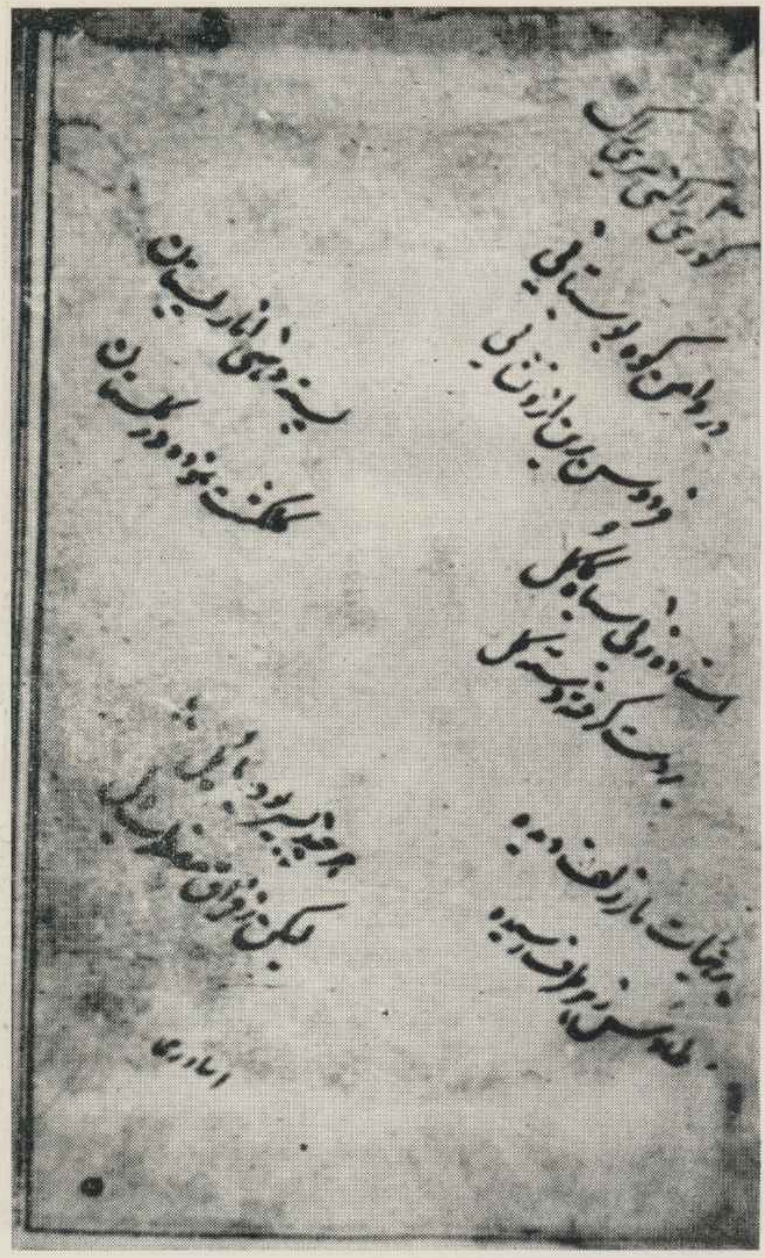

PL. XV.

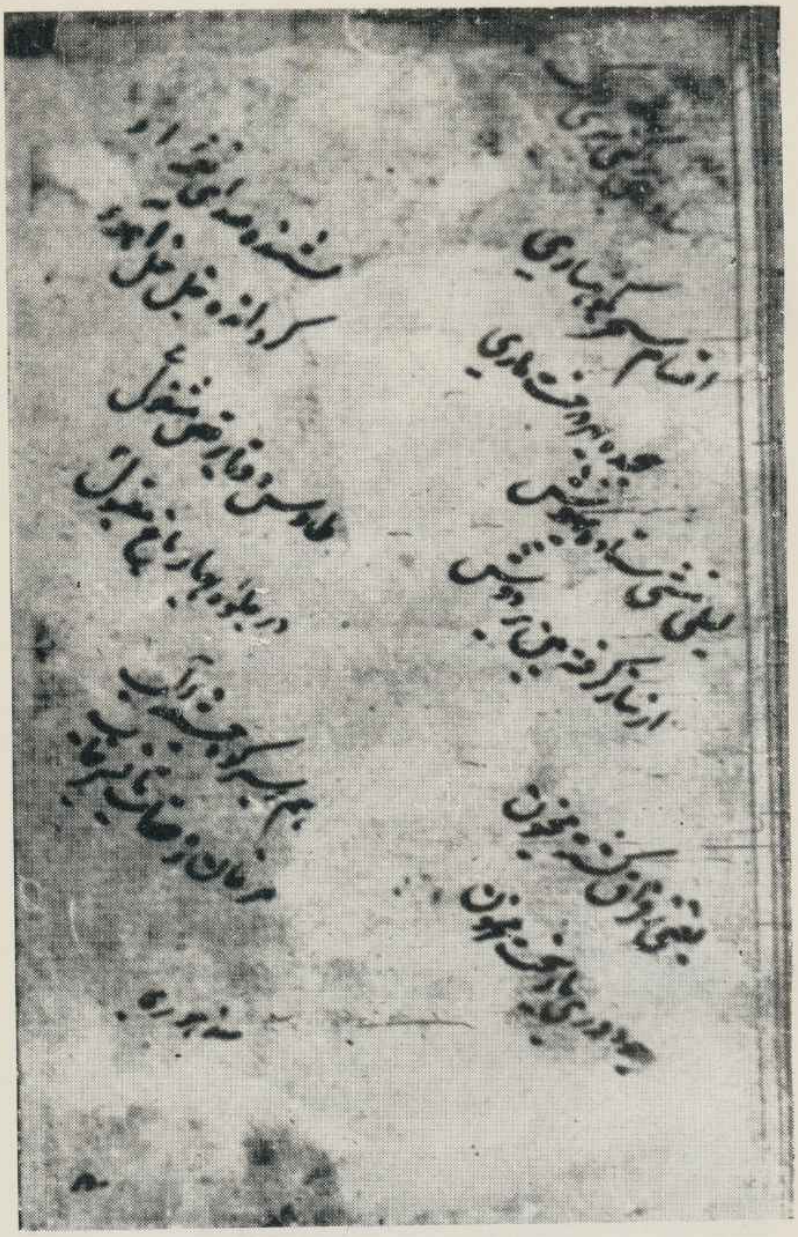

PL. XVII.

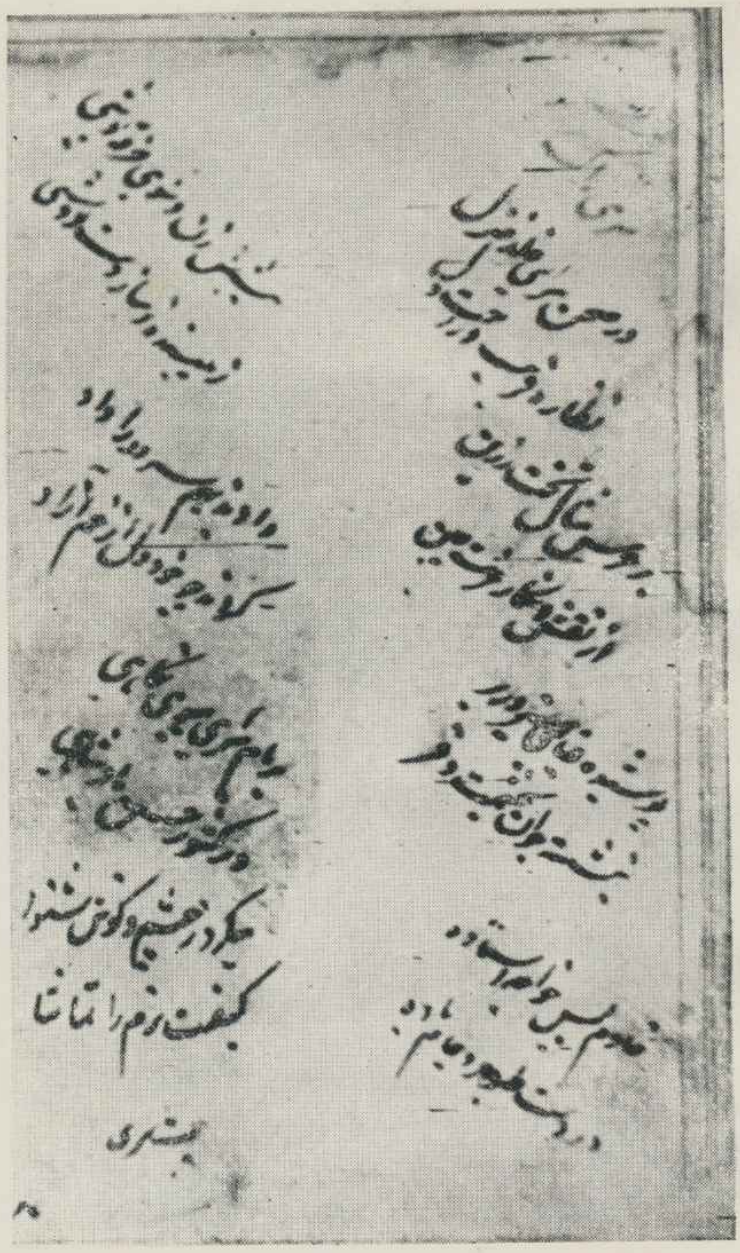

PL. XIX.

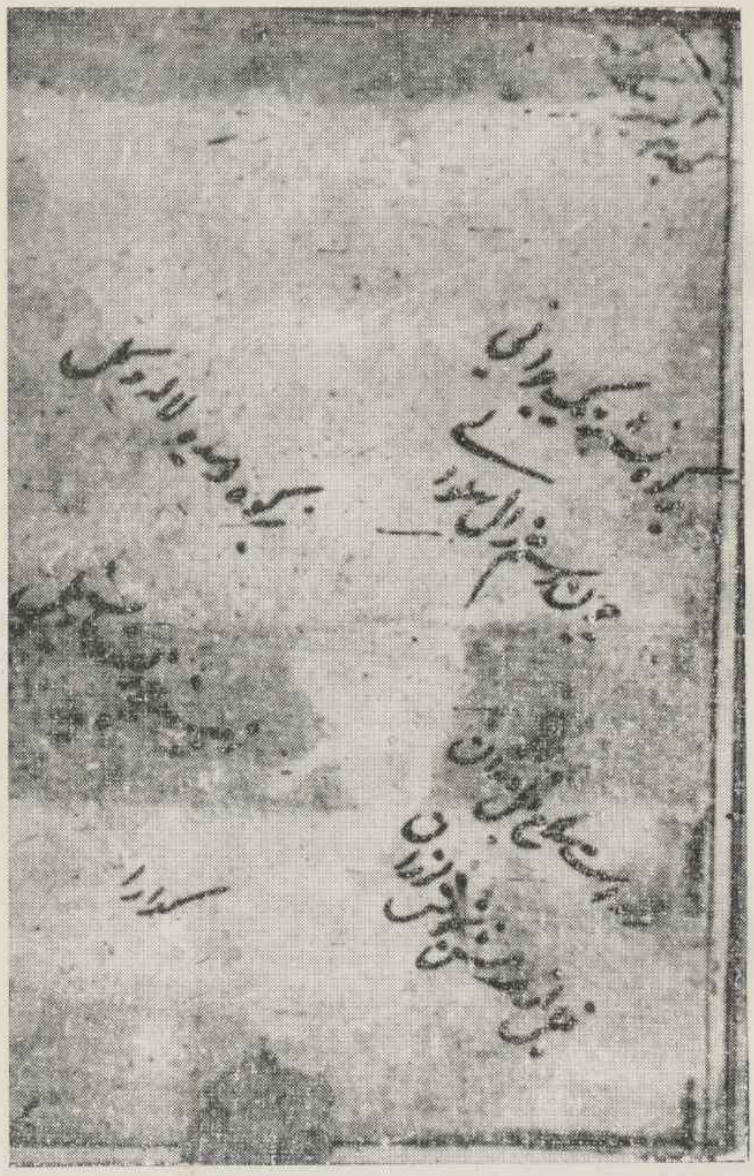

PL. XXI.

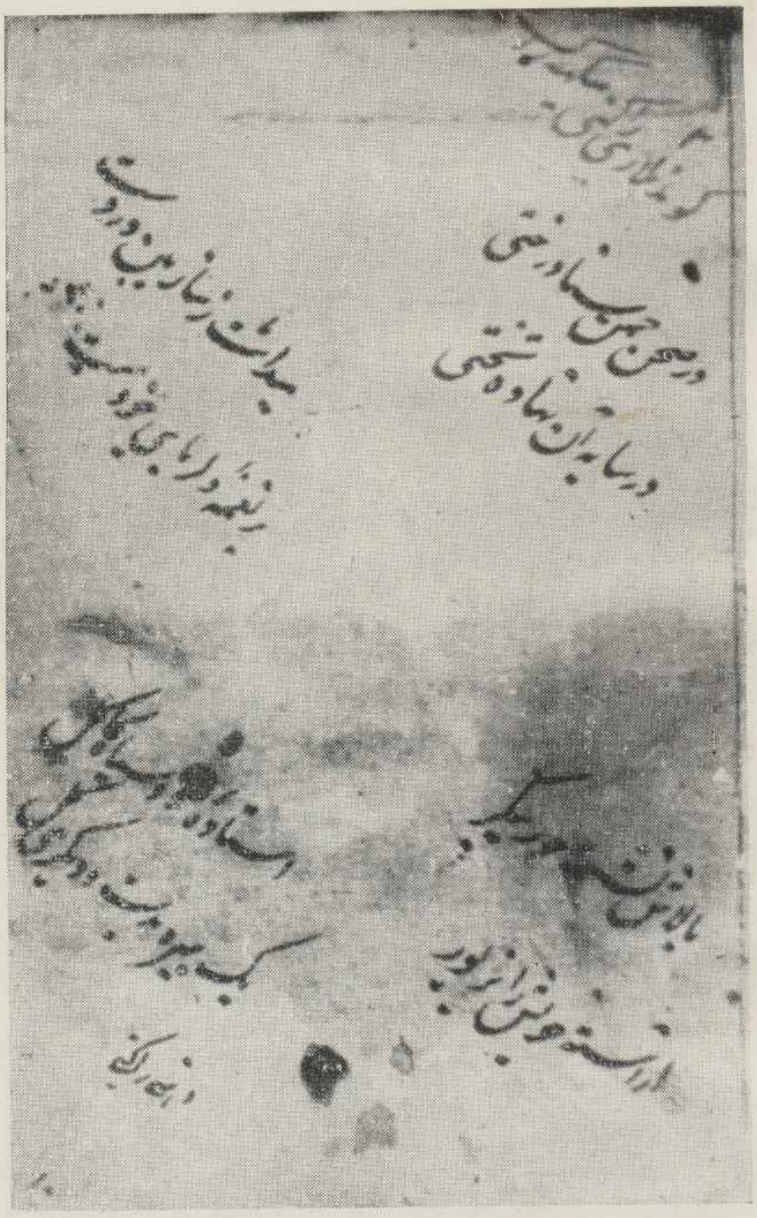

PL. XXII.

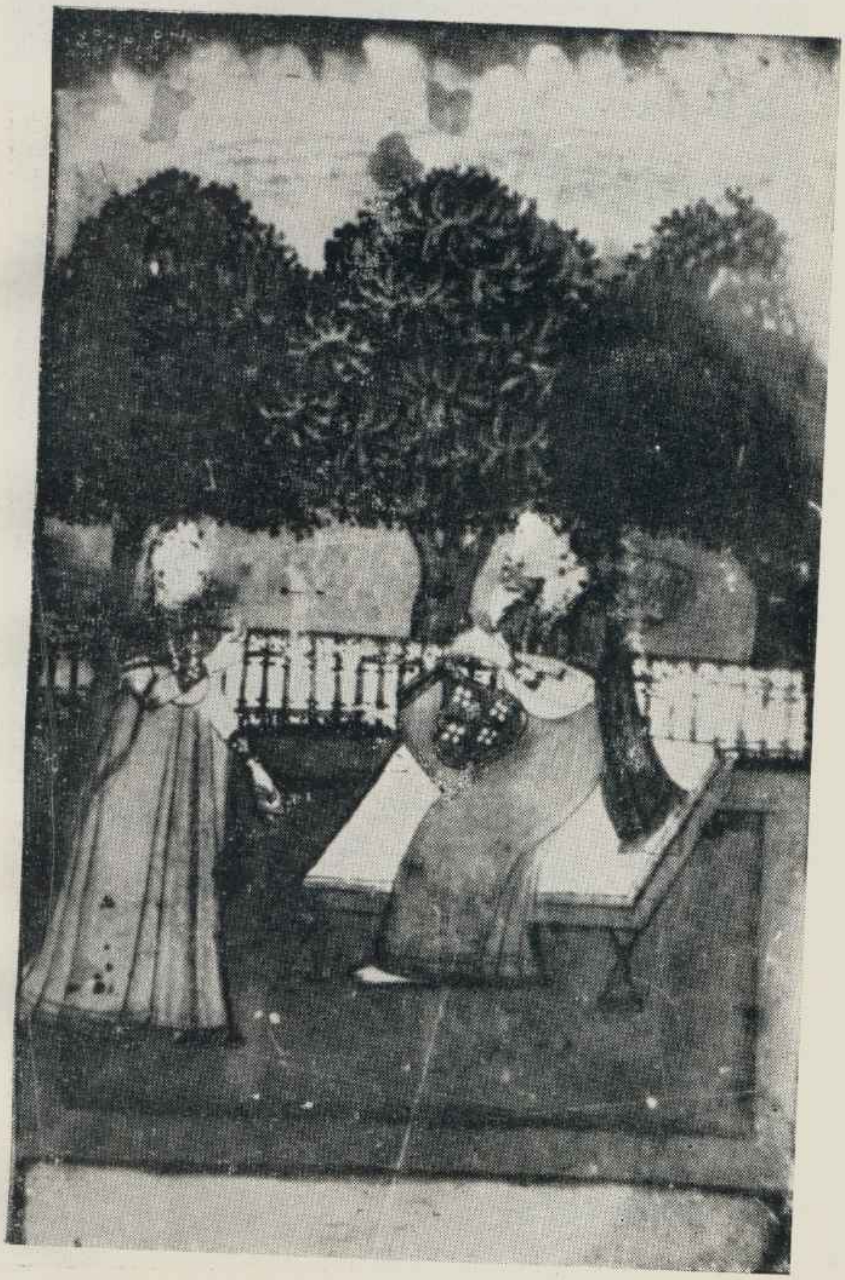

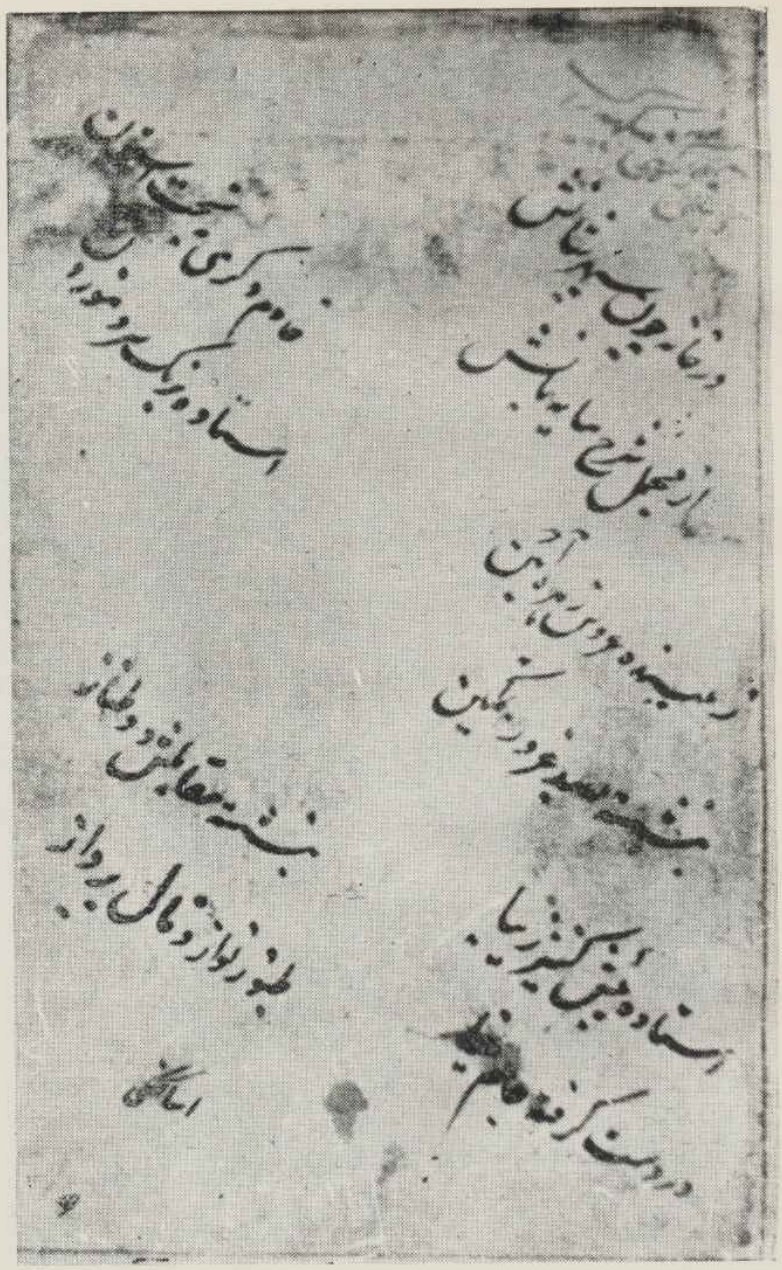

مرا حُبِّ وطن آشفته تر کرد — نمیدانم چرا قسمت بدر کرد
کجا آں سیر کشتی و کجا من — کجا آں شالمار و کوه دامن
کجا آں جوششش فواره الله — که از یادش بگردون میرود آه
کجا یاران و دمسازان یکرنگ — کجا مطرب کجا ساقی کجا چنگ
مبادا کس زیاراں دور چوں من — غریب و بیکس و مهجور چوں من
نمانده طاقت هجراں ازیں بیش — که دل آغشته درخوں شد جگرریش
* زجوش گریه چشمم اچهول شد — بهت شد مارشد تالاب ڈل شد
خوشا حال شما ای دوستداراں — که ممکن هست گلگشت بهاراں
شما خوش در گلستان بهشتید — مرا از خاطر خود ها بهشتید
بهنگام طرب هوئی بر آرید — بیادم نغمه وردی سر آرید
که یارب همصفیر ما کجا شد — چه شد از بزم ما غائب چرا شد
ندانم کرد شرح درد دوری — صبوری به صبوری به صبوری
که کوه درد هجراں بس فزونست — دل تنگم نگر یکقطره خون است
بدل صد داغ دارم همچو لاله — ولی کردم بفضل حق حواله
چو فضل حق بود برحال مهجور — نخواهد داشت از یاران مرا دور
کنوں دارم زیاراں این رجا را — که گاهی یاد مهجوراں خدا را
گهر افشاں کنید از لطف خامه — که روحانی ملاقات است نامه
بیا ساقی بده رطل گرانم — که از سوداى هجراں سرگرانم
بیا ساقی بده آں بادهٔ ناب — که از خود میروم چوں مست درخواب
دریں محنت سرای بیمواسا — غم از دل دور کن خوشدل بیاسا

○

* اچهول: باغ اچهه دل که یادگار مغلان است و از سرینگر چهل میل دور است۔
بهت: جهلم که در زبان کشمیری ویتهه می گویند۔ مار: نالهٔ مار
تالاب ڈل: مشهور عالم تالاب کشمیر که اکنوں معروف به 'جهیل ڈل' است۔

ضمیمہ ۲

اقتباس از مجموع التواریخ*

قبلگاہی ایں منتظر افضال الٰہی مسمی بمنشی دیارام پنڈت معروف کاچرو متخلص بخوشدل دران روزہا بنا بر کشش آب و دانہ بخوشدلی نمایاں در سرکار وزیر وفادارخان سدوزائی بوسیلہ وفاداری قابلیت و رسائی فطرت بمنصب منشی گری بہرہ وری داشتہ۔ ہرچند در مذکور واردات دُنیائی ناپائدار از واردات طبع موزون و شان چنین بمطالعہ در آمدہ کہ ؎

چرخ فلک بکام تو شد شد نشد چہ شد — مرغ ہوس بدام تو شد شد نشد چہ شد
از بہر نام سینہ مکن چوں نگیں نگار — مشہور دہر نام تو شد شد نشد چہ شد
زیں گلشن زماں کہ بہارش بود خزاں — مشکین اگر مشام تو شد شد نشد چہ شد
نہ جرعۂ الیست مایۂ عیش جہانیاں — گر قطرۂ بجام تو شد شد نشد چہ شد
در عالم نمود کہ بود لیست بی ثبات — اقبال و بخت رام تو شد شد نشد چہ شد
دُنیا کہ عاقبت بگدائی ہمی کشد — تخت شہی مقام تو شد شد نشد چہ شد
خوشدل ازیں جہاں ہمہ نالاں گذاشتہ اند — حاصل اگر مرام تو شد شد نشد چہ شد

چوں نظم و نثر بسیار از نتائج وقاد و فکر صائب خویش پیش از پیش در ضبط قلم در آوردہ اند اشعاری چند در ہنگام توقف آں نواحی بہجت دوستی و رباب مہاجرت نگاشتہ اند۔ بنا برانکہ مکالمۂ کشمیر در ضمن ایں مندرجست، بر قمرۂ کلک تحریر میشود ؎

الٰہی غنچۂ امید بکشای — بہارِ گلشنِ کشمیر بنمای
بخنداں چوں لب غنچہ دل تنگ — کہ گویم شکر احسانت بصد رنگ
کرامت کن نشاط صبحدم را — نصیبی زاں نسیم ایں شام غم را

---

* [مخطوطہ ۱۴۲ (ریسرچ لائبریری، سرینگر)] من تصنیف پنڈت بیربل کاچرو در ۱۸۹۲ء بمطابق ۱۲۵۱ھ

فہرست مقامات این مجموعۂ دلکشا و جان افزا این است

عمل صحت بخش	چارگاہ	رامکلی	بہباس	بہیروی	دیوگندھار
بلاول	عراق	نوروز صبا	تودی	جنجوتی	حسینی
سندھوری	اساوری	جزونتی	لاچاری	نوا	سارنگ
تلنگ	عشیران	نوروز عجم	زنگولہ	نوروز عرب	پہلوی
للت	دہناسری	شہناز	غزال	جنگلا	اوداسی
سیری	پوربی	گوری	سہ گاہ	کوہی	گبری
کلیان	پنجگاہ	راست کشمیری	ملہار	نیریز	دیوگری
ادانہ	بہاگ	کانہرا	دوگاہ	کمانچہ	بیات
	راہوی	سورت	سوہانی	پرچ	

شب گذشتہ۔

راگ راگنی منگہہ فرد ــــ

دہنی سونی و سورت راگنی ہست ملاری و کوندا سانکنی ہست

راگ منگہہ از آواز طاؤس بر آوردہ۔

سونی از آواز رعد بر آوردہ وقت سرود آخر پاس شب۔

سورت از آواز گرگس بر آوردہ وقت سُرود یک پہر شب باقی ماندہ۔

ملہار از آواز اسپ بر آوردہ وقت سُرود نصف شب۔

سانکنی دو گری روز باقی ماندہ۔

سر راگ منگہہ نظم ــــ

او جل مارا دہریت کے کدارا ۔ بیاناں کجد ہر سنگرا اہیرا

بوندانیہا ہمہ منگہہ راسر ۔ تو ہر ساعت بدل میدان ایں ذکر

او جل مارا دہریت کے کدارا از آواز برق بر آوردہ۔

سیامان از آواز غوک کلان بر آوردہ۔

کجد ہر سنگرا اہیرا وقت سرود شام است۔

اہیرا منگہہ از آواز سبزک بر آوردہ۔

○

سری راگ از آواز بند مهن بر آورده ۔
اساوری جوگیا از آواز مرغ صبح بر آورده وقت سرود تا یک پهر و چهار گری روز۔
گوری از آواز غوک بر آورده وقت سرود اول ساعت شب۔
سندهوری و پرنانی مشتهر بسیری از آواز خروس وقت سرود آخر روز۔
کرنانی سر راگ سیری ــــ

سرنگ کوند مالوا هیر سارنگ لوندا ایتها همه علمان خوشرنگ
لوتهه دیوکند هار و کهیر چنین بر صفحه دارد خامه تحریر

سرنگ دکوند اهیر وقت سرود نیم شب۔
مالود سارنگ از آواز چکاوک بر آورده وقت سرود تا هفت گری روز۔
لوتهه و دیوکند هار و کهیر از آواز کشتی که در دریا می شود۔
راگنی راگ دیپک فراد ــــ

چو تودی راگنی پت منجری تر کمودی رامکلی گوجری تر

راگنی دیپک از چشمهٔ آفتاب بر آورده ۔
تودی از آواز بوم بر آورده وقت سرود تا ده گری روز۔
رامکلی از آواز جاترک بر آورده ۔
کمودی گوجری پت منجری از آواز گربه بر آورده ۔
سر راگ دیپک فراد ــــ

چو کالیکن دهم کلیان را مان دگر کنتل و برهجک تو میدان
دگر کاهولک آمد پوربی هم چو اینها کانهرا شد نیز خرم

کالیکن و کلیان از آواز فاخته بر آورده وقت سرود دو سه گری روز باقی مانده ۔
کانهرا از آواز سفتن یاقوت بر آورده وقت سرود دو نیم پهر

سرود در نیم پاس آخر شب -
کمانچه از آواز طوطی بر آورده وقت سرود یک پهر شب مانده -
یک سبو را و بارد دیپکلا و سهر با اول دیپریل چند دیگر از انگه آتش را
باب سرد میکنند بر آورده -
للت و بلاول از آواز زنبور عسل بر آورده -
راگنی راگ هندول فرد ---
تلنگی دیوگری سندهوری ریحان بستی جزونتی را راگنی خوان
تلنگی از آواز شمشیر که برفسان تیز میکنند بر آورده وقت سرود
تا نوزده روز گذشته دارد -
دیوگری وقت سرود نصف شب است - از آواز باران که برزمین
افتد بر آورده -
سندهوری وقت سرود یک دنیم پهر روز رفته از آواز خروس
بر آورده -
جزونتی از آواز شارک بر آورده وقت سرود تا پانزده گری
روز گذشته دارد -
سر راگ هندول نظم ---
بهپاس و چندر بیت و پنج باب است - بنود النت عالی مکان ست
لپس باندی بهپین و هم کمودا - چو اینها دیپکلا هم پر زیبا
بهپاس از آواز مرغ زرین بر آورده وقت سرود صبح -
چندر بیت از آواز موش بر آورده -
پنج بان از آواز هنس بر آورده -
بنودا دیپکلا از آواز کاز بر آورده -
لبنت راگنی راگ سیری فرد ---
اساوری جوگیا کوری و سندهوره چو پرنانی و کرنانی همه سور

زاغ برآورده۔

مالہور از آواز زنبور برآورده۔

بلاول وقت سرود تا شش گری روز از آواز حیوانوزان پرنده برآورده۔

نرپنجم دہناسری راگنی راگ مالکوس ۔۔۔

نظم۔ بہ بین سرلیت دیگر سرستی دان دگر گندہارہ دیوگندہار برخوان

چوانہا راگنی معلوم یک دست بگویم باتو دیگر گوندگری ہست

راگنی راگ مالکوس وقت سرود نیم روز بایں شش راگنی امر شدہ صورت میگردد۔

دہناسری وقت سرود بیست و سہ گری روز گذشتہ از آواز اشغال برآورده۔

سرستی یکپاس و چہارگری روز باقی ماندہ است بایں سہ راگنی امر شدہ سنکرابہرن دہناسری کدارا۔

گندہارہ وقت سرود تا یک پہر روز ماندہ۔

دیوگندہارہ از آواز ضعوہ بزبان ہندی ممولا برآورده وقت سرود تا پنج گری روز باقی ماندہ دارد۔

گوندگری از آواز غوک برآورده وقت سرود تا نیم پہر از روز باقی ماندہ دارد و بایں ہر چہار راگنی امر شدہ اسادری خمیر کلیان گوجری۔

سر راگ راگنی مالکوس اتندی بہاکر کانچہ ایک سبورا دگر بارد ہر بادل نیکالا۔

فرد۔ چوانہا ہست پریل چند دیگر بود للت و بلادل تیر خوشتر

اتندی از آواز غوک تیر از آب اندک بر می آید۔

بہاکر از آواز آہنگران کہ آہن گرم را باب سرد میکنند وقت

چوں رہاوی کنند آخر پاس مطربانی کہ کاہل رازند
بوعلی کردہ نظم پردہ بوقت بکسانیکہ محرم رازند

آلٰہی پیش ازیں نے گویم توفیقی دہ کہ از ہمہ باز آیم و بتو کرایم و دیدۂ بخش کہ غیر از تو نہ بیند دلے دہ کہ غیر از تو وخیال تو نہ گزیند پائے دہ کہ خبر راہ عشق تو نہ پوید۔ زبانے دہ کہ خبر صرف عشق تو نہ گوید۔

رباعی۔ تا بلبل دل نغمہ سرا خواہد بود تا مطلب من عشق تو اخواہد بود
بے زمزمۂ عشق نخواہم بودن تا قوت دم زدن مرا خواہد بود

رباعی۔ چوں ہست بوسلیک حسینی مقام راست عشاق راز زنگلہ اصفہان نواست
زیر افگن و برزگ عمل در عراق کن آہنگ حجاز و رہاوی طراب فزاست

نظم۔ بہندی راگ شش با شند موزوں بہیری منڈولہ دیپک بہیروں
ششم زاں پنج دیگر مالکوس است کہ زیبا در شنیدن چوں عروس است

راگنی راگ بہیروں بیانکی دیپکلی کانڑا ابہدای جاں بلاول بہیری

زیانکی وقت سرود تا یک دنیم پہر روز بر آمدہ از آواز عمیق آب بر آوردہ از چہار گری آمد شدہ راگنی بیانکی صورت گرفتہ پستی تودی کانہرہ بہیروں۔

دیپکلی دوگری روز بر آمدہ بایں سہ راگنی امر شدہ پستی تودی کانہرہ۔

کانڑا تہہ دوگری روز باقیماندہ بایں سہ راگنی امر شدہ سارنگ ملار کو دہنی و بلاولی و بہیروی وقت سرود تا چہار گری روز از آواز سبو وقت پر کردن آب بر آوردہ۔

سر راگ بہیروں اہر کہہ ویساکہہ جنگلاہ مدہم لالت ماہور بلاول پنجم اہر کہہ از آواز شبک بچہ بر آوردہ وقت سرود تا دوگری روز۔

ویساکہہ وجنگلا وقت سرود تا بیست و چہارگری روز شدہ از آواز زنبور سیاہ بر آوردہ۔

مدہم دلالت وقت سرود بیست گری روز گذشتہ از آواز

دویکه دش دش توں دش دش توں۔

دوردیہ دش دش توں دش توں دش دش توں توں توں

بیت دش توں دش دش توں۔

نیمدور دیش توں تکہ دش دش توں

چپ انداز دش تہ دش توں

سہ تالہ دش دش توں دش دش دش توں دش توں توں توں توں

نیم ثقیل تکہ تکہ تکادش تکادش تکہ تکہ تکادش تکادش دش توں۔

حجر دش توں تکہ دش دش توں دش دش توں۔

مخمس تکہ تکہ تکادش تکادش توں دش توں۔

دور خفیف دش توں توں توں دش توں توں دش توں دش دش توں

دش توں دش تکہ دش دش تکہ دش تکہ دش توں۔

ترکی ضرب تکہ تکہ دش تکا دش دش دش توں توں دش دش توں۔

ضرب فاختہ دش دش توں۔

خواجہ علی سینا می فرماید۔

غزل۔

اہل دولت چو عشرت آغازند — در سحرگہ بزنگلہ سا زند

فرحت افزاست خوش مقام عراق — چہار شتکہ در سرود پردازند

پردۂ دلکش حسینی را — تا بیک پاس و نیم بنوازند

چون نوا را دوای جاں خوانند — تا بدو نیم پاس پردازند

پس بہ پیش پردۂ عشاق — سر باوج نشاط بفرازند

تا بسہ پاس بوسلیک بخواں — ہر یکے خوش بعیش پردازند

بعد ازاں چونکہ مست میگردند — در نہادند عشقہا بازند

اسپ عشرت چو باول شبہا — سوی راہ حجاز برتازند

راست گویم کہ راست وقت خوشست — خفتن اول مقام برسازند

تا بسہ پاس کوچک دل خواہ — بطریق مقام بنوازند

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

نیریز صفا سرافراز بستہ نگار رہاوی مجادات

آواز بہاکر بہیرون مقام صفاہاں مقام زنگولہ شعبہ

کانہرہ دریائے جوگی عصاری نیریز کلیان

شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ

نیشاپوری سارنگ مندی دشکار پہاڑی غزال ادانہ جھاری غزال جیران

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ مقام

عشران نہاوند مخالف پوربی خارا راست سام

مقام شعبہ شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ

عشاق سری راگ مبرقع پوربا پنجگاہ کدارا زادل اوج نیم یلامی عرب

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

واطمس تہری صودن جمادن آواز مکان مکار

گوشہ مقام مقام شعبہ شعبہ شعبہ

وصال عراق بلاول کوچک بلاول دیوگری مغلوب راگ

شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

بیاتی پہلوی ابشان اندی روح قریب

گوشہ گوشہ گوشہ مقام مقام شعبہ

اکبار بہار نشاط بزرگ تودی رہاوی ادبری ہمایوں

شعبہ شعبہ شعبہ گوشہ گوشہ گوشہ

نہفت نوروز عرب نوروز عجم اصلی ضامن عرب

گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ گوشہ

اینوارہ عربان حمرا موصوی تہرکمان

تہرکمان تنہ تنہ درنا نادریم تنہ تنہ درنا نادریم

ردانی دشتکہ دشتوں۔

اصفهان	بوسلیک	بلندی	پستی	بلندی
	نیشاپور	نیریز	نوروز صبا	عشیران
پستی	عراق	بزرگ	بلندی	پستی
		منلوب		مخالف
بلندی	پستی	حسینی	نوا	بلندی
	نهفت	دوگاه	همایون	مجیر
پستی	بلندی	پستی	حجاز	عشاق
ماهور	نوروز خاوران		حصار	
بلندی	پستی	دوگاه	بلندی	پستی
سه گاه		زاول		
زنگوله	رهاوی	بلندی	پستی	اوج
غزال	چارگاه	نوروز عرب		
بلندی	پستی			
نوروز عجم				

تفصیل شش راگ دوازده مقام بیست و چهار این است

آواز نوروز سند ولر	مقام بوسلیک		مقام حسینی
	شد سارنگ		تودی کانهرا
شعبه	شعبه	شعبه	شعبه
بهاگره نوروز صبا	عشیران	ناصری	دوگاه مجیر
گوشه	گوشه	گوشه	گوشه
روح افزا	عربانگیز	عربان	متعدی
شعبه	شعبه	شعبه	گوشه
نوروز	پوربا	سه گاه	تودی سوگواری
			مقرر کورسارنگ
			کلیان
			رهاوی

خواننده بی‌نظیر بود. چنگ را بغایت نیکو می نواخت. قبل از و کسے صورت و نقش نه بسته. تصنیف در علم موسیقی چند قسم است نقش و صورت و عمل کار قول سرغزل ترانه ریخته نیرو سرسبد نقش آنست که دو بیتی و نقرات هر دو یله لا دارد تن تن ندارد و صورت را یک سرخانه و میانه خانهٔ باز گوی است. متصل با نالهٔ و عمل را دو سرخانه بیک طرز یک میانه خانه و باز گوئیست هر دو را در آمد بیتی میشود و نقرات ایشان تن تن است یله لا ندارد عمل کار بحزنیت نامتناهی درآمد از نقرات میکنند. بعد ازاں بیت خوانی و باز بر سر نقرات آمده. سرخانه تمام میکنند و دو سرخانه بیک طرز دارد. یک میانه خانه و باز گوئے میانه خانه ندارد. شعرا و خواه عربی بوده باشد. خواه پارسی در آمدش خواه از بیت و خواه از نقرات در آمدند. سرغزل بیتی است سرخانه و میانه خانه ندارد و باز گوی دارد تلاش سه گوشه دارد. هرکدام بطرازی بیتی دیا مدح دیا ذم دیگر یله لا ندارد و تله لا و سخنان مسجع ریخته در او فراست معه بیتی خواه تن تن و خواه یله لا پیش رود. سرسبد بهترین سازندهاست پیشرو را یک سرخانه و میانه خانه و باز گوئیست همه جا لازمه و دلفریب و لازمه بیک نوع و سرسبد بچند وصول است. ترکیبات او بدیهه است هرگاه اوستاداں باهم بوادی. آزمائش در آیند سرسبد درمیان آورند قوت و قدرت همدیگر را ازاں معلوم کنند. پوشیده نماند که دوازده مقام را بیست و چهار شعبه می باشد. چنانچه سه مقام و دو شعبه بلندی او یک شعبه اوستادان ماضی تعین کرده اند بدیں موجب است. صورت آن بدینگونه.

راست کوچک	بلندی پستی	بلندی
پنجگاه	مبرقع	زلب
		بیات

ترکی ضرب، مخمس - مدت مدید از تصنیف ایشان بریں وجہ بود، تا خواجہ صفی الدین و عبدالمومن و استاد علی رُوح پرورده و مولانا حسن غوری بہفتده بحر قرار داده اند - ادفر، دویک، چہارضرب، ترکی ضرب، مخمس، درافشان، دورشاہی، چمبر، فاختہ ضرب - الیفاً ترکی ضرب ثقیل، نیم ثقیل، خفیف، دورنجر، روانی، اوسط کہ فرخ میگویند ضرب المفتح و منانین - اما بعد چند وصول دیگر بمرور ایام مزید شده کہ داخل ہفتده بحر نیست .. مثل ضرب الملوک کہ تصنیف متاخرین است و ضرب الاصل کہ نادرالعصری اُستاد سلطان محمد منوری وضع کرده و چند پیشرو مشکل موافق آں بستہ در و پنج قسم است و در قدیم و در اصل و در سماع و در ہندی نیمدور، پوشیده نماند کہ در اصل مقام یکے است و وصول کمی است - اما تصوّر مختلف بر آمده اند - مقام یک گاه است چوں سازنده و خواننده شروع در نغمہ بکنند یز اول کہ بظہور آمده - یک گاه است کہ ازان بہر آہنگ کہ خواہند روند و بصورت ہر مقام کہ خواہند بر آرند فرع وصول است - اصل کہ آنچہ در نظم موسیقی موافق بآں نباشد خارجست یک نظم ترکی ضرب باد و مخالف فرخ خارج نیست - بدانکہ وصول جمع است و اصل باصطلاح موسیقی آنست کہ نطق و ضرب موافق باشد - زمان آنگہ درمیان دو ضرب واقع شود و دریافت مقدار زمان کہ مابین آں ضرب است و نگہداشتن قانون آں امریست ذاتی و خیلی نہ کسبی - و اختیاری - اوستاداں ادا کردن موسیقی بسہ طریق قرار داده اند قبل، دفع، بعد، قبل آنست کہ ضرب زنند - بعد ازاں آہنگ کنند - بعد ازاں ضرب زنند، دفع یک ضرب و آہنگ بہم زنند و بعد ز اول آہنگ کنند - بعد ازاں ضرب زنند - بدانکہ واضع نظم در موسیقی آں کتابت کہ در خدمت خسرو پرویز بسر میبرد اختیار تمام داشت

نالهٔ شهناز از دل غم فزود در رهاوی سر برزکی رو نمود

هر مقامی را دو شعبه است - دو مقام را یک آواز است و دوازده مقام را یک رنگ است - مخفی نماند که علم موسیقی را شش پرده بانگ است و این شش پرده بانگ را درین دوازده مقام ادا نمودند - راست دو بانگ و نیم آواز است - بوسلیک یک و نیم بانگ - اصفهان دو نیم بانگ - حسینی یک بانگ - عشاق یک بانگ - کوچک دو بانگ - آنچه اوستادان میگویند این است —

مولانا حسینی میگوید که دوازده مقام را سی و شش بانگ داده - هر مقامی را سه بانگ است - مثل حسینی پستی او یک بانگ و بلندی او یک بانگ - پستی او دوگاه است - بلندی مجیر است - میانه حسینی پستی باشد - سه بانگ مثل راست دو شعبه دارد - یکے در بلندی، یک در پستی - او را میرفع میگویند و بلندی او را پنجگاه - اوستاد میگوید که دوازده مقام را چهار چهار قسم یافته است -

قسم اول حسینی در شش پرده ادا نماید و راست نیز در شش پردهٔ ادا نماید -

قسم دویم عشاق در چهار پرده ادا نماید -

قسم سویم رهاوی در سه پرده ادا نماید -

بدانکه دوازده شرط قرار داده اند - لیکن استاد میگوید نادرهٔ زمان پهلوان ابوسعید سه طور آواز می نماید - قلبی، دماغی، حلقی، آواز قلبی سرو چنگ است - آواز دماغی همگوشه نرمی - آواز حلقی از هر چه گیری بهتر است - این سه شرط ازین آواز گرفته اند - بعضے از قواعد موسیقی بدانکه وصول را حکیمان از حرکت نبض فرا گرفته اند - اصل در اصل ضرب القدیم نام نهادند - بعد ازان جمعے که درین فن قدرت تمام داشته اند - پنج وصول دیگر یافته اند — فرخ، ادفر، دویک،

نظم —

مقام اندر عدد هشت آمد و چار — دو شعبه هر یکے راهست ناچار
راست خوان و راست رو ای مرد راه — هم مبرقع باید و هم پنج گاه
رو بصفاهان که یابی اے پسر — تو ز نیریز و نیشاپور کن خبر
در عراقم دشمنان منکوب شد — تا مخالف پیش من مغلوب شد
آنگه گوهر هائے کوچک سفته اند — شعبه اش ز لب بیاتی گفته اند
از بزرگ آخر گل بختم شگفت — تا شنیدم از همایون و نهفت
تا صبا راگم شد آواز حجاز — تا سه گاه آمد حصار اهل راز
بوسلیک آهنگ سازے نیکنام — از عشیران تا صبا آرد پیام
نالهٔ عشاق نادریافته — ز اول اوج محبت تافته
از حسینی تا حدیثی خوانده ام — در دوگاه دل مجیر رانده ام
نغمهٔ زنگوله کاهل حال خواند — چار گاه از پردهٔ عزال خواند
از نوا نوروز خارا دود نیست — گوشهٔ نیکوتر از ماهور نیست
از رهاوی پیش ارباب نعم — شد دو نوروز این عرب و آن یک عجم

مقامات و شعبهٔ حکیمان از ترکیب هر دو مقام صدائے فرا گرفته اند۔ باواز موسوم ساخته و آن شش است ۔ سلمک گردانیه نوروز اصل گوشت موشت شهناز درآمدن از مقامی و نشاندن بمقامی است بریں نهج منظور شد۔

نظم —

تا که سلمک را بلند آواز شد — اصفهان باز نگله دمساز شد
دور گردانیه در نارا ستی — کرد با عشاق میل راستی
تا مرا نوروز اصل آواز شد — بوسلیک آمد حسینی تازه شد
هر صدائے کز گوشت آمد برون — شد حجاز اندر هوائش رهنمون
از موشت صد نالهٔ زارئی شنید — تا که کوچک از عراق آمد پدید

تا عراق آمد بجوزای و فاق ! کوچک و سرطان بکردند اتفاق
کربزرک اندر اسد کشته نهان از حجاز و سنبله باری بجان
یوسلیک آمد بمیزان تو اماں ساخته عشاق در عقرب مکان
چون حسینی قوس را دمساز شد زنگله باجدی هم آواز شد
شد نوا و دلو باهم سازگار تار هادی را بحوت افتاد کار

اصل دویم در بیان شعبهٔ دوازده مقام بدانکه بعد از دوازده مقام خواجه حسینی ناهری و اسحاق موصلی از هر مقام دو شعبه وضع کرده اند - ساعات شبانه و روز که بیست و چهار شعبه باشد - پنجگاه مبرقع نیریز نیشاپورک مخالف مغلوب زلب بیاتی همایون نهفته سه گاه حصار عشیران صبا زاول اوج دوگاه مجیر چارگاه غزال نوروز خارا باهوز نوروز عرب نوروز عجم - بدانکه شعبه از بیست و چهار زیاده نیست - اما بعضے بدو اسم میخوانند - چنانکه بیاتی را یکبات و همایون را عربان و صبا را نوروز صبا میگویند و سه گاه را روح و نیشاپورک را خزیی و مخالف را روی عراق و عجیران نیز میخوانند و اول را دم آری دلفریب و شهری میگویند که نوا بیست و چهار شعبه است مثل نهادند که بر رائے ارباب این فن پوشیده نماند که نهادند ترکیب آنست که از روی نوا برخاسته است و الا مخفی است جمعے که درین علم ماهر بودند - از مجموعه مقامات آن سی و شش ترکیب استنباط کرده اند و هر ترکیبی را مقامی از خود نهاده اند چون مقام مقتضی آن نبود که مقامات مذکور و شعبه آن اختصار نمودند - غرض که هر چه قرار داده اند - دوازده مقام را بیست و چهار شعبه و شش آواز است - بیرون نخواهد بود چون از هر مقامی دو شعبه ظاهر است - یکے از پستی و یکے از بلندی - آن نیز بترتیب این بصورت نظم در آورده -

و مفید است۔ مقام راست جهت مفاوج نفع دارد۔ اصفهان شفا میدهد امراض سرد و خشک را۔ عراق جهت مزاج گرم خفقان نافع است۔ کوچک نفع میدهد درد طپیدن دل را۔ مقام بزرگ می نشاند پیچس را و دوا میکند رودہ را که لبب گرمی باشد، صاف میکند دہن را۔ حجاز نفع میدهد درد پہلو را و میکشاید درد گوش را و برانگیزد باہ را بوسلیک فایدہ مے دہد درد سرین را و با صلاح می آرد فکر فاسدہ را خوش میدارد خاطر را۔ مقام حسینی دفع میکند حرارت بدن را و تبی که شدید باشد۔ مقام زنگولہ برائے خناق و بستگی دل نافع و خون فاسدہ را جلا میدہد و خون را صاف میکند و گردہ را۔ مقام رہاوی فایدہ می بخشد لقوہ و قولنج را۔ مجموع دوازدہ مقام بدین نوع کردہ اند کہ ہریک را ببرجی منسوب داشتہ اند و قرار دادہ اند کہ ہر کدام را از مقام خود آں درجہ وقت حضور است۔ کدام طبقہ و طایفہ بخواند یا بنوازد خاصیت طبیعت ہر مقام چیست کہ صدر واضح باشد۔ چوں رسالہ مختصر بود میخواست کہ مرتکب تفصیل آں شود تا بملال نہ انجامد مخفی نماند کہ در اسم بعضے از مقامات اختلاف بسیار واقع است کہ کوچک را زیر افگن و رہاوی را بستہ نگار نیز مے گویند بعضے حسینی را زرکش و زنگولہ را نہادند میدانند کہ حجاز ترک را داخل مقامات دانستہ۔ او را حجاز اصل گویند کہ ترکان خوانند کی می نمایند و بعضے معتدل نیز میگویند کہ فرقۂ حجاز اصل آنرا میدانند کہ درمیان عراق تبریز است۔ بعضے بستہ نگار را زرکش نام نہادند۔ حجاز ترک را با دوازدہ بُرج ترتیب است۔

نظم—

راست در برج حمل کردہ مقام چوں صفا ہانی بشورائے نیک نام

شاہ شیرویہ مدار اہل نغمہ بریں ہفت مقام بود۔ روایتے آنست کہ شبے افلاطون عروج کردہ دوازدہ مقام از دوازدہ برج فرا گرفتہ۔ بساز عود کہ وضع کردہ اوست مقامات مذکور را ادا نمود۔ روایتے آنست آنچہ حکمائے کامل بتخصیص حکیم فیثاغورث و حکیم صلاصل بہ تتبع استغراق یافتہ آں بہشت است۔ عشاق، بوسلیک، راست، عراق، رہاوی اصفہان، حسینی، حجاز۔ اما آنچہ حکمائے کامل از آنہا بحقیقت بنوشتہ آنست کہ بعد از ایشان استاد حضرت سعدی خواجہ شمس الدین محمد محقق و کمال زماں چہار مقام دیگر از مقامات مذکور استخراج نمودہ اند۔ از دو مقام یکمقام را گرفتہ اند۔ اصفہاں از تیزی راست و نرمی عشاق و کوچک را از تیزی بوسلیک از نرمی حسینی و زنگولہ را از تیزی رہاوی و از نرمی عراق و نوا را از تیزی حجاز و از نرمی راست گرفتہ اند۔ ایں ہمہ مقامات از آواز حیوانات برآوردہ است۔ راست از آواز فیل۔ اصفہان از آواز گوسفند عراق از آواز گاو۔ کوچک از طفل شیر خوار۔ بزرگ از کبک۔ حجاز از علاق۔ بوسلیک از مادۂ بشر۔ عشاق از خروس۔ نوا از بلبل حسینی از اسپ۔ زنگولہ از زنگ شتر۔ رہاوی از کلاغ۔

غزل ــــ

در بزمگاہ عشاق اے بلبل خوش الحان ۔ بنوا نوا خدارا از بہر بینوایاں
رہ عراق برگیر از دل الم برون کن ۔ سوئے حجاز بنگر در راہ وصل جاناں
افگندہ دست حسرت آشوب در حسینی ۔ چوں بوسلیک گشتہ آہنگ دلربایاں
زنگولہ چوں دل من پیوستہ در خروش است ۔ زانسانکہ نغمہ سازد در پردۂ صفہاں
قولی است بشنو از من شاید کہ راست باشد ۔ در پردۂ رہاوی صورت ہزار دستاں
اے گلرخان شیراز ما کوچک شما ئیم ۔ شاید بزرگ کردیم در بارگاہ شاہاں

مجموعہ حقیقت خاصیت مقامات کہ از جہت بعضے امراض نافع

اصل اول در بیان دوازده مقام بدانکه در پیدا شدن مقامات اختلاف بسیار است۔ اما ارباب این فن و اصحاب این علم بچند وجه روایت کرده اند۔ و در تسمیه این علم موسیقی لفظے است یونانی۔ بعضے گفته اند که حضرت موسی علیه السلام وقتے که بر روئے دریائے نیل عبور نمود درآں حین درمیان دریا سنگے دید حضرت جبرئیل علیه السلام گفت که این سنگ را بردار که ترا بکار خواهد آمد حضرت موسی علیه السلام آں سنگ را برداشت تاوقتیکه که با قوم خود بصحرائے رسید۔ چهل روز درآں صحرا بماند و تشنگی بر ایشاں غلبه کرد حضرت موسی علیه السلام مناجات کرد۔ درهماں ساعت جبرئیل علیه السلام آمد و گفت یا موسی عصائے خود را براں سنگ بزن چوں موسی علیه السلام موجب فرموده عمل کرد عصائے خود را براں سنگ بزد۔ چشمهٔ آب زلال ازاں سنگ بیرون برآمد و دوازده بخش شد و از هر یکے صدائے ظاهر شد۔ حضرت جبرئیل علیه السلام گفت یا موسی قی یعنی اے موسی فراگیر پس موسی علیه السلام دوازده مقام را از صدائے آنها فراگرفت۔ بعد ازاں لفظ موسیقی بکثرت استعمال علم این عمل شد و در پیدا شدن آهنگ این علم روایت آنست که مقام در اصل هفت بود۔ هر یک از پیغمبری بظهور آمده۔ گویند که آدم صفی الله تعالیٰ علیه السلام در آهنگ راست ربنا ظلمنا گفتی و حضرت ابراهیم علیه السلام در آهنگ مقام حجاز صحف خواندی و حضرت یعقوب علیه السلام در آهنگ مقام عراق از سبب درد و فراق گریه و زاری کردی و حضرت یونس علیه السلام در آهنگ مقام کوچک تضرع نمودی و حضرت موسی علیه السلام در آهنگ مقام عشاق بصد اشتیاق مناجات کردی و حضرت داؤد علیه السلام در آهنگ مقام حسینی نغمه سرائے نمودی حضرت سید المرسلین محمد مصطفے صلی الله علیه وسلم در آهنگ مقام رهاوی قرآن خواندی تا زمان سلطنت خسرو پرویز و

ضمیمہ ۱

اقتباس از رسالۂ موسیقی موسوم بکرامت مجرا

اے بلبل دل نغمہ سرا از غم تو چوں دایرہ دل بے سر و پا از غم تو
عشاق ہمیشہ بینوا از غم تو درد از تو و درد را دوا از غم تو

حمد و سپاس پادشاہے را کہ بساط اہل نشاط در حظ و حضور و مہد ارباب عیش و عشرت را در مقام و مسکن سرور انداخت۔ صاحبدلاں محبت گزیں را در پردۂ عشاق و بینوایاں محنت قریں بنوائے مہرۂ اشفاق بنواخت حینی کہ نالۂ ارغنون محنت کشیدگاں طریق نزدیک آں چوں دعائے بے ریایاں باجابت مقرون است۔ مجنونانیکہ سوختگان بادیۂ فراق و لب تشنگان آتش اشتیاق و سرگشتگان وادیٔ فراق او را بہر کوہ و ہامون ہزار چوں فرہاد مجنوں است و ساز اطاعت او در ہر گوشہ سعادتی است سرمدی و درود نا معدود بر آں قافلہ سالار نظم انبیا و سپہسالار قاب و قوسین او ادنیٰ یعنی سید المرسلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ واصحابہ اجمعین،

اما بعد۔ چوں سرگشتہ ہر وادی و ساکن کوئے ایجادی سفرہ چین میخواست کہ آنچہ بقدر وسع خود در فن موسیقی از قول حکما فرا گرفتہ بعمل آوردہ بود تحریر کند شاید منظور نظر کیمیا اثر ہر عالیمقام فلک احتشام گردد۔

رباعی ــــ

آنی کہ خورد رائے تو محجوب شود خصم از حسد جاہ تو منکوب شود
ہر شام و سحر بزرگ و کوچک گوید یارب کہ مخالف تو مغلوب شود

بنا بر آں ایں رسالہ موسوم بہ کرامت مجرا ساختہ بر سہ اصل بنیاد نہاد۔

فہرست مقامات مجموعہ ہذا

۱ عمل صحت بخش ۲ چارگاہ ۳ بہباس ۴ رامکلی ۵ گلزار

۶ بیردی آسا ۷ پیر دوما لکوس ۸ عراق ۹ بلاول سدی عرفی ۱۰ نوروز صبا یعنی مجاوات

۱۱ حسینی ۱۲ دوگاہ ۱۳ دوگاہ ترنگولہ ۱۴ توڑی ۱۵ نوا نوای فارسی

۱۶ تلنگ ۔ تلنگ گدڑا ۱۷ سارنگ ۱۸ اساوری ۱۹ سندھوسی ۲۰ سندرا

۲۱ چاری سندھ جنگلا ۲۲ جیتو نیتی پیلو ۲۳ پیات دوگڑ بیات ۲۴ رہاوی ۲۵ عشران

۲۶ نوروز عجم ۲۷ شہناز ترنگولہ ۲۸ عوال کشمیری ۲۹ عربان نوروز عرب ۳۰ عوال فارسی

۳۱ جنگلا ۳۲ بدہ ہنس ۳۳ اودہ نیسی ۳۴ دہناسری ۳۵ مال سری

۳۶ سری ۳۷ پہلوی ۳۸ بیم پلاسی ۳۹ للت ۴۰ کھنڈا

۴۱ دیو گندھار یعنی بہار ۴۲ پربانی ۴۳ پوربی ۴۴ سرگاہ ۴۵ گوڑی

۴۶ گوہی ۴۷ گبری چارگاہ ۴۸ کلیان ۴۹ بوپالی کلیان ۵۰ تلنگ کلیان

۵۱ ایمن کلیان ۵۲ شدکلیان ۵۳ ساوری کلیان ۵۴ گدا کلیان ۵۵ پوریاہ کلیان

۵۶ نٹ کلیان ۵۷ خمراکلیان ۵۸ ملہار کلیان ۵۹ ملہار ۶۰ راست فارسی

۶۱ پنجگاہ ۶۲ راست کشمیری ۶۳ نیریز و نیشاپورک ۶۴ بہاگ ۶۵ دیوگری

۶۶ بہاگر ۶۷ حمایچہ ۶۸ کانڑا ۶۹ ادانہ ۷۰ سورٹ

۷۱ ملنج ۷۲ جنجوٹی ۷۳ پہاڑی ۷۴ سوہانی ۷۵ پرچ

۷۶ دیس ۷۷ جوگ ۷۸ شاہانہ ۷۹ درباری کانڑا

ایضاً چپ انداز تکہ وش دشتوں تکہ وش دشتوں
داؤد پادشاہ چپ انداز دنہ تہہ تہہ دنہ تہہ تہہ دنہ تہہ تہہ دنہ تہہ تہہ
دنہ تہہ تہہ۔

ایضاً خجر دشتکہ توں توں دشتکہ توں توں دشتکہ دشتوں توں
توں توں

سہ تالہ دِش دِشتوں دِش دِشتوں دِش دِشتوں دِش توں توں

ستالہ دِنہ دِنہ تا دِنہ دِنہ تا دِنہ دِنہ تا دِنہ دِنہ تا

سہ تالہ مجیر دِنہ دِنہ تا دِنہ دِنہ تا دِنہ دِنہ تا تا دِنہ تا دِش دِیش توں
دِش دِیش توں دِش دِیش توں توں توں توں۔

ایضاً سہ تالہ ترگڈہ توں ترگڈہ توں ترگڈہ توں ترگڈہ توں

دورویہ دِش دِیش دِشدِش توں دِش توں توں توں توں

ایضاً دورویہ دِش دِش توں دِشتوں دِش دِش توں توں توں

تکتہ دِشتکہ توں دِش دِش دِیش توں توں توں

ڈائیگ حادِنہ تاحقہ تا بِنہ تا

بیت دِشتوں دِش دِش توں

دویکہ دِش دِش توں دِش دِش توں دِش دِشتوں دِش دِش توں

ایضاً دویکہ تکہ دِشتوں تکہ دِشتوں تکہ دِشتوں تکہ دِشتوں

چاچرا دِش دِش دِش تہ، دِش دِش دِش تہ

یکہ دِش دِیش دِشتکہ توں توں توں توں

دورخفیف دِشتوں توں دِشتوں توں دِشتوں دِش دِشتوں
دِشتوں دِشتکہ دِش دِش تکہ دِش تکہ دِش توں

ترکی ضرب تکہ تکہ دِش، تکا دِش دِش دِش توں توں
دِش دِش توں

ضرب سورفاتحہ دِش دِش توں دِش توں تہ توں توں

روانی تنہ تنہ وِرنا نادِر دریم تنہ تنہ وِرنا نادِر دریم

ایضاً روانی دِشتکہ دِشتوں تکہ دِش دِشتوں

ایضاً روانی توں توں دِیش توں توں دِیش

چپ انداز دِش توں تہ تکہ دِش توں تہ تکہ

تعلیم تال ہا اصول بتوع دیگر
کہ جمع کردہ، درج شدند

نیم ثقیل توں توں توں دِش توں دِش توں دش توں دشکہ توں
دش تکہ توں دش تکہ توں دش تکہ توں

الفنگ نیم ثقیل تکہ دِشتوں تکہ دِشتوں، تکہ دشتوں تکہ دشتوں "
دِشتوں دِشتوں دِشتوں" توں توں توں

چمبر تکہ تکہ تکادیش" تکاتوں" دیش تکاتوں" دیش تکاتوں"
دشتکہ دِشتوں" توں توں توں۔

سمادی تکہ دشتوں توں" دشتوں توں" دشتوں توں "
دش توں توں" دش توں دش" دش توں توں" دشتوں توں توں"

سمادی ایضاً دِش دِش تکا" دِش دش تکادِش دش تکادش دش
تکادش دش تکادش دش تکاتوں دشتوں توں توں توں توں

سمادی ایضاً تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دِش توں
تکہ دش توں تکہ دشتوں تکہ دشتوں دِش دیش توں توں توں توں

خمس تکہ تکہ تکادش تکادش توں دشتوں تکادش توں۔

ایضاً خمس تکہ تکہ تکادیش تکادیش تکہ تکہ تکادیش تکادیش تکادشتوں

ایضاً سمادی توں دش تکہ توں دشتکہ توں دشتکہ توں

نیمدور تکادش دشتوں، دش دش توں دِش دِش توں

نیمدور منبکا دُروپت دیم تروہ گدھ دینا دنگ دینا تکہ دینا کتا

مجمر تکہ دشتوں دش دیش توں توں توں

ایضاً مجمر دشتوں، تکہ دشتوں تکہ دشتوں تکہ دِش دش توں
توں۔

ایضاً مجمر جبہ جوتے بنہ جو عبدالشکور۔

همه استاد و دیگرے در اصول بے نظیر و ایں حافظ محمد امین از سمه تال خبر داشت و دیگر هیچ یکے از خوانندها ازیں سم که عین سام است خبر نه داشت و محمد اکرم خان نامی معروف به راگی بخوبترین وجهے راگ میخواند و تال میزد و از دست زنی و انگشت زنی و حرکات چشم و ابرو و عارض و لب و جبین اظهار صنعتها و قدرت ها مینمود و عبدالسلام خوش آواز در پیش شیخ بخش الله کلاونت که تان سین وقت بود شاگردی رفته راگها و اصول های هندی آموخت۔

در عهد حکومت راجا سوکھ جیون ال کلاونت مذکور در کشمیر رسیده بود و درآں هنگام میر عبدالسبحان یکے از امرا زادهای هندوستان آمده و در خواندن بسیار اوستاد بود و از سمه تال آگاه و هشیار و همان وقت شاه میرزا نام از قوم سادع که بهند رفته بود رسیده او هم از تال بسیار خبردار بود و تال را بخوانند و عام تعلیم داد و تانک چند که کشمیری و اصول نواز خوب بود۔ اما از تال خبر نداشت و از نوبت نوازان راجه معزاد که در طبلک زنی[۳۶] ید بیضا[۳۷] داشتند۔ تال آموخته۔ القصه از کشمیریان هر یکے از علم تال خبردار گشت و ماهر شد اما تازگی و لطافت حبت و خیز آواز و نشست و برخاست تصنیف در پیش خاصان است۔ عوام اگرچه از تال خبردار شدند لیکن از تازگی نغمه خبردار نیستند تا واضح باشید۔

تمت بالخیر

۳۶۔ تلنگ زنی (ب) ۳۷۔ ید طولے (ب)

وقتِ نغمه از شام است از شام ابتدا کردیم۔ اُمید از اربابِ دانش و بینش آنکه اگر درجائے غلط و سہو کردہ باشد بہ نظر اصلاح دیدہ دُرست فرمایند و صحیح نمایند و زبان بہ عیب و طعنہ نکشایند کہ آدمی جایِ الخطاست و بے‌عیب خداست کہ با ہر شے آمیختہ و از ہر یک جُداست۔

در عہدِ محمدشاہ بادشاہِ ہندوستان سدارنگ نامے اُستادِ این فن و شاگردش آدارنگ ترتیب سہ تال کہ کلاوَنتان و قوالان بہ ہیچ یکے نمی نمودند و مخفی بود[۳۵] ہمہ بباد عوام دخواص دادہ و بزبان ہندی بسیار ابیات بستہ کہ آنرا ٹپہ نامند و یوسف شاہ کشمیری بہ این مقامات ذیل تصانیف بزبان کشمیری میخواندند۔

چارگا	عراق	حسینے	دوگاہ	نوا
بوقتِ صبح	چاشت	تاچاشت	دروسطِ روز	درِوقتِ پیشین

رہاوی و نوروز عجم	غزال	سرگاہ مع زنگولہ	راست
بعد ازاں	تاسہ پہر	شام	تایک پہر شب

نیریز و اصفہان	حجازات و عشران	بیات ہا	نوا و رہاوی
تانصف شب	نصف شب	بعد ازاں	درنصف شب

نیز میخوانند۔ زیادہ برین نغمہ کشمیری نبود۔
از استادان کشمیری مثل حافظ یحیٰی و محمد امین گنجو یکے در

۳۵۔ بودند (ب)

و بستہ نگار و سہ گاہ کوہی و بکری سہ گاہ و از راگ ہا پوربی و گوڑی و نٹھ۔

بعد پنجگری شب — مقام راست و پنجگاہ و مبرکہ و از راگہا شام و گداز و کلیان و دیپگری و راست کشمیری کہ ذوالخمس باشد و شام کلیان و بوپالی و شدکلی۔

بعد دہ گری شب — مقام اصفہان و نیریزد، نیشاپورک و شودکلی و حمیر و ایمن کلیان و ادانہ و کانڑا و شاہانہ تا نصف شب۔

بعد پانزدہ گری شب تا بیست گری — ہفت مقامات نوا و از راگ صورت و دیپک و منصوری و خماچہ و تلنگ و ہلولند۔

بعد بیست گری تا بیست و پنجگری — مقام عشاق و از راگ مالکوس و سوہانی و توڈی و جیونپوری و پت منجری[۳۳] و بندرابنی و کانڑا و باگی رتہی و باگی و نیز اوستادان فرمودند کہ دریں وقت ہر مقام و ہر راگ کہ خوانند درست است و ہیچگونہ ممانعتے ندارد و حسینی و غزال ہم اگر خوانند روا است۔

بندہ کہ ایں نسخہ را ترتیب دادہ و ترانۂ سرود[۳۴] نام نہادہ و تصنیفات و خیالات و مقامات فارسی را کہ اوستادان پیشین بستہ اند دریں نسخۂ مختصر مع تصنیفات کشمیری وغیرہ آنچہ از اوستادان بسنجیدگی شنیدہ و آموختہ مع تصنیفات خود بدایرہ حروف و ساز آوردہ۔ چوں

۳۳- پت منجری (ب) ۳۴- ترانۂ سرود (ب)

ایران گرم و تر و ہوائے کشمیر سرد تر۔ پس بہ بیت راگ دانان ہند تقرر مقامات فارسی نمودہ۔
پنجگری از شب گرفتہ تا بہ صبح۔ از مقامات ربادی و از شعبہا چہارگاہ و از راگہا بہاس و گوجری و رامکلی و پرج و پربالتے۔
از صبح تا پنجگری روز۔ از مقامات بزرگ و از گوشہ ہا پہلوی و تکانے و از شعبہا نوروز صبا و مجادات و از راگہا بیرو و بیروی و گندہار و توڈی و بیروی و نت نارائنی۔
بعد پنجگری روز۔ عراق و مغلوب و روے عراق و مخالف و از راگہا بلاول و دیوہ گری و بجوونتی و الہیا بلاول و جنجونٹ و پوریا۔
بعد دہ گری۔ مقام حسینی، دوگاہ و بیات ہا و از راگہا توڈی، درباری و اساوری و جوگ اساوری و لاچاری و رکب و بیاتے۔
بعد پانزدہ گری۔ روز تا بیست گری از مقامات کوچک و از شعبہا بیاتے و نوروز عجم و از راگہا، سارنگ و ملارہا۔
بعد بست گری۔ از مقامات زنگلولہ و از شعبہا، عزال و نوروز عرب و بہار و نشاط و از راگہا، سری راگ و گوڈہ سری و مالسری و دنا و دناسری و اکر گندہار و تکانے ہم دریں وقت خوانند عیب نیست۔
بعد بست و پنجگری۔ بوسلیک و عزال کشمیری و انارگنی و بیروہ و جنگلا و مانج۔
وقت غروب آفتاب تا پنجگری شب۔ مقام حجاز و حصار و سکاہ

میانخانہ و بارگیرے ندارد و ترانہ سہ گوشہ دارد۔ یکے بیتے و یکے مدح باذم و دیگر یلالہ و یلہ لا و ریختہ در اصول و نقراتش خواہ تن تن، خواہ یلالہ تصنیفے را گویند کہ بچندیں اصول بودہ باشد یا بچندیں آہنگ و نیز رنگ آنرا میگویند۔ **پیشرو** یعنی آغاز مقام و آمیزش صوت و در **سرپند** خواندن ہنر سازندہ است و یک سر خانہ و میانخانہ و بارگیر است و سرپند بچند اصول است و **ترکیبات** آں بدیہہ است۔ ہرگاہ اوستاداں باہم آزمائش کنند سرپند عیاں دارند۔ قدرت یکدیگر معلوم میکنند و فرو آنکہ یکمصرع اوج و یکمصرع پست بودہ باشد۔ و **صوت العمل** آنکہ ہم اول نقرات و ہم آخر نقرات داشتہ باشد۔ **نظم** آنکہ با اصول باشد نیز آنکہ بے اصول خوانند و سرپند نیز آنرا می گویند و اواز وقت ترانہ بہ تصور بالائی دوش و چشم خود سوارکند **ترکیب** آنکہ طول و عرض آہنگ را موافق ترنم برابر دارد آنرا **روشن سرپند** گویند۔ آنرا تصنیف میتواں گفت کہ بیت از خود باشد واگر بیت از دیگریست آنرا خیال میتواں گفت و نغمہ در شب بسیار خوش است و پُر اثر است و از زبان زن صاحب جمال عصمت شعار و طفل خورد سال از بس بہتر دشیریں و خوشتر و **امیر خسرو** دہلوی خلیفہ **نظام الدین گنجوی** کہ در راگ و رنگ و مقامات فارسی علم بسیار داشت، چوں مقامات فارسی را بموجب تقرر اوقات حکماء خواندہ با ہوا نیامیخت ولذت ندادم کہ ہوائے ہندوستان بسیار تفاوت باہوائے یونان دارد کہ ہندوستان گرم سیر است و ہوائش سرد و خشک و ہوائے

اگر خوانی صفاہان در سحرگاہ شوی از سر ہر دو کون آگاہ

بعد از ترکیب سلسلہ بندی مقامات و تقرر اوقات دانایان این فن ہر یک قصیدۂ در آہنگ بدمسازی ضربات اصول تیار نمودند۔ بعضے ہا افراد و بعضے دو بیت یکے پست و یکے بلند۔ پستے را خرج و حضیض می نامند و بلندی را اوج در ترنم آوردند و بعضے در سہ بیت۔ اولش بہ پستی و ثانیش باوج و سیوم بشدۂ ذوالجم یعنی میانخانہ مقرر ساختند و نیز نقرات را بدستور و از گرفتن آہنگ آخر یعنی کہ درجائیکہ آواز بشنید کرسی مقامت و سربند بچندین نوع اعمال نغمہ است ــ

نقش تعین صوت عمل کار قول سرغزل ترانہ

ریختہ پیشرو سربند ترکیب

نقش آنست کہ تعین و نقرات او یکنوع باشد و تعین آنکہ بیت بنوعے و نقرات بنوعے سوائے یللے یللے خواندہ نشود و تن تن ندارد و صوت را یک سرخانہ و میانخانہ بارگیر است و تعین را درآمد از بیت میشود و نقرات آں تن تن است و یللے ندارد و قول را دوسرخانہ است بیک طرز بارگیری و میانخانہ ندارد و کار بحریت نامتناہی و درآمد از نقرات دارد و بعدازاں بیت میخوانند باز بر سر نقرات آمدہ سرخانہ را تمام میکند و سرخانہ و سرغزل یکنوع دارد۔ یک میانخانہ و بارگیر و شعرہائیش از ہر زبان کہ باشد در آمدش خواہ از بیت خواہ از نقرات ہر دو جائز امّا اکثر سرغزل بے بیتے است۔ سرخانہ و

حسینی از قوس - آتیشت و گرم و خشک و آثر آں	ز نگلوله از برج حدی - که خاکیست اثر آں
دفع کنندهٔ حرارت و بخارات	علاج مرض قولنج و لقوه و دردی که از سبب گرمی باشد
نوا که از برج دلو - که خاکیست گرم و خشک است	رهاوی از برج حوت - که آبیست اثر ہی سرد و خشک
به مرض عرق النساء و افکار فاسده دواست	علاج مرض درد گرده و مثانه و تشنگی که از گرمی بود

بزرگان میفرمایند که قبل بریں علاج مریضاں علی الخصوص از بادشاہاں به خواندن سرود و نواختن ساز میکردند و اگر احیاناً ازاں چاره نمے شد به اغذیه و اشربه و فواکه لطیف مداوا می نمودند و بر تقدیریکه از آں ہم دفع علّت نمے شد ازادویه خوش طبعم علاج میکردند و اگر ازاں صورت نمے گرفت - باز معالجه ازادویه ترش و تلخ و بیمزه به لاعلاجی دارو میکردند - تقسیم اوقات که حکیمان پیشین بمقامات مقرر گذاشتند این است —

براق خود کشی بر عرش راند	که حمدے در رہاوی صبح خواند
چو خواند خوش حسینی اول روز	جہانگرد چو مہر عالم افروز
بُرد بر آسمان چوں زہر ماہے	اگر خواند عراق چاشت گاہے
بوقت استوار گر راست خوانی	لبے از راستی باشد نشانی
صفا یابد ز کوچک بانیازش	چو خواہد در نماز دو نمازش
کسے را بوسلیک آمد چو در گوش	کجا ماند نماز دیگرش ہوش
بخوان عشاق را در روز دیجور	کباب عشق و عشقے ہست در غور
اگر زنگلوله را خوانی بہر شام	شود شام تو چوں روز دلارام
نماز خفتن از زاری بہر حال	اگر خوانی حجاز اے نیک افعال
بخواں بعد از دو خفتن شب بآواز	بزرگ از حالی تا کردی سرافراز
اگر در نیم شب خوانی نوا را	کشاید بر تو درہای سما را

ہر یک مقامے دوشعبہ و ہر شعبہ دوگوشہ و ہر گوشہ دو پردہ و وجود نغمہ بر نود و شش پردہ است، تمام نغمۂ فارسی بہ تفصیل ذیل ــــ

آواز	مقامات	شعبہ	گوشہ ہا	پردہ ہا
۶	۱۲	۲۴	۴۸	۹۶

تمام یکصد و ہشتاد و شش نہادند۔ ورقے عراق و ماوراالنہر از پردہ ہاست۔

کیفیت امزجہ مقامات

راست از برج حمل۔ آتش و گرم و خشک
آزار ہائے بارد و فالج را شفا بخشد۔
بدرجۂ سیوم خشک

صفاہان از برج ثور۔ یا ولیت سرد و خشک بدرجہ دوم
آزاریکہ بہ سبب خشکی باشد و بگرمی نیز موافق است

عراق از جوزا۔ خاکیست، اثر آں گرم و تر است
علاج آزار سرسام و ہر سام کہ از کمال سردی باشد

کوچک از برج سرطان۔ اثر آں سرد و تر و
علاج آزار درد گوش و طپش دل کہ از حرارت باشد

بزرگ از برج اسد۔ آتشی است اثر آں گرم و خشک
مرض یرقان و آزار سودہ و رودہ را مفید آید کہ
بسبب سردی باشد

حجاز از سنبلہ۔ کہ خاکیست اثر آں سرد و خشک
علاج مرض قولنج و لقوہ و نیز دردہا یکہ
بسبب گرمی باشد

بوسلیک از برج میزاں کہ مائیست اثر آں گرم و تر
علاج مرض ورد سر کہ از سردی باشد و بچہ را در
شکم مادر نگہدارد

عشاق از برج عقرب۔ کہ آبیست و اثر آں
سرد و تر است
علاج مرض بادہای گرم و خشک

هست نیریز کبیرش با صفا
گر مخالف از عراق آمد برون
پهلوے یا اعتدالش خوش شگون
میشود مغلوب آخر زاں مقال
متعدیٔ هست با اوج کمال
گر رکب از کوچک آمد در رکاب
قدرے آرد از رکیبایت حساب
چوں بیات از کوچکے بگرفته ام
چوں بهار از بس نشاط آشفته ام
از رهاوی هست نوروز عرب
غم ز دل آمد عریاں با طرب
از رهاوی هست نوروز عجم
مالوی و بهر جنگ آمد ندم
از بزرگ آمد همایوں شعبه
اصلی و ضامن چه موزون شعبه
در بزرگی هست جمعیت نهفت
نهری و سنوار باهم گشت جفت
بوسلیک اندر عشیراں خوش نشست
روح افزا و طرب انگیز هست
بوسلیک از شعبه نوروز صبا
تو امان گشته جماوات و صبا
از حسینی آن دوگاه خوش مزاج
از بیات ترک و کردش امتزاج
هم مجیر از حسینی عالمے با عشیران شد جهانے خوشدمے۔

و دو مقام که یک آواز باین نهج است —
تا که سلمک را بلند آواز شد
با صفاهانِ زنگله دمساز شد
راست در گردوینه دل داشتی
کرده با عشاق معنی آشتی
تا مرا نو روز اصل آوازه شد
از حجاز و وز نواء خوش تازه شد
از کوشتِ آواز چون آمد برون
بوسلیک است از حسینی همنمون
مایع را میخوان و سرمایه ببر
از عراق و کوچکت آید خبر

بعد آں حکیماں از ہر شعبہ دو گوشہ گرفتند کہ بہل دہشت گوشہ باشد۔

از حجاز آمد سه گاه ای خوش نواز
تا به بالیته بکاری سر افراز
هم حصار آمد برون خوش از حجاز
کرد زاری و مناجات از نیاز
راست خوشتر از مبر که در صدا
صحت و ذوالخمس در گوشه روا
راست اندر پنجگه باشد شمول
عرسانی و مکان گردو حصول
از نوا نوروز خارا جلوه گر
گلستان اندر دهانے بے پسر
زاں نوا ماهور باساز و بجا

مجموعہ بست و چہار شعبہ است ۔

راست خوان و راست رو اے مردِ راہ
پس مرقع را بخوان تا پنج گاہ
چوں باصفاہاں بخوانی اے پسر
دم بہ تبریز و نشاپور رک سپر
چوں عراق از ہر نوا منسوب شُد
ہم مخالف پیشتر مغلوب شُد
انگہ گوہر ہائی کو چیک سُفتہ است
شعبہ اش رکب و بیاتے گفتہ است
از بزرگ آخر گل بختم شگفت !
تا شنیدم از ہمایوں در نہفت
حاجیاں راگم شُد آہنگ حجاز
تا سیہ گاہ آمد حصار اہل ساز
بوسلیک آہنگ کن اے نیک نام
از عشیراں باصبا آمد پیام
نالۂ عشاق تا دریافتہ !
از اول از اوجِ محبت تافتہ
از حسینی تا حدیثے خواندہ ام
در دوگاہِ دل محیّر ماندہ ام
نغمۂ زنگلولہ کاہل حال خواند
چارگاہ از پردۂ غزّال خواند
از نوا نوروز خارا دور نیست
گوشۂ نیکوتر از ماہور نیست
از رہاوی پیش ارباب نغم
ہست نوروز عرب دیگر عجم

اینچنین نام خوش آواز با اُستاد اندر گفت و نوشت ــ

در حدیقۃ الانوار آورده اند که حکیم **فیثاغورس** شاگردِ **سلیمان** قصیدۂ مشتملبر مواعظ بآہنگ ترتیب داده و در قومِ بنی اسرائیل آمده و بآہنگ دلفریب خوانده و مُستمعان[۳۲] متحیر و بیشتر راغب گشتند، لیکن حکیم مذکور ہمگے ہشت مقام درآں قصیدہ درج کردہ و ہمیں ہشت مقام وشش آواز میخواندند ۔

بوسلیک و حجاز و اصفہان راست و عشاق باصوت عراق
ہم رہاوی و حسینی ہشت دان پیش ازیں میخوانده اند اہل عراق

بعد ازاں اُستاد حضرت **سعدی** خواجہ شمس الدین محمود چہار مقام دیگر ازیں ہشت مقام بہ تعقل و تفرس استخراج کردہ ۔ از **بوسلیک** و **حجاز** ــ **نوا** و از **رہاوی** و **اصفہان** ــ **زنگولہ** و از **راست** و **عراق بزرگ** و از **حسینی** و **عشاق** ــ **کوچک** بعدازاں ایں مقامات را بہ دوازدہ برج از روئے تاثیر مزاج منسوب کردند ــ

راست در بُرج حمل کردہ مقام — باز اصفہاں آ ثور ای نیکنام
تا عراق آید بہ جوزا بے نفاق — کوچک از خرچنگ افتاد اتفاق
گر بزرگ اندر اسد گشتہ نہاں — ہم حجاز از سُنبلہ باشد عیاں
بوسلیک آمد بمیزاں تو اماں — ساخت با عشاق در عقرب مکان
با حسینی قوس راد مساز شُد — زنگلہ با جدی ہم آواز شُد
شد نوا و دلو با ہم سازگار — تا رہاوی را بحوت افتاد کار

بعدہٗ خواجہ ابراہیم حسینی و اسحاق موصلی از ہر مقام موافق ساعات رشبانروز دو شعبہ از ہر مقام وضع کردہ اند ۔

۳۲۔ (ب)

دادہ - بزبانیکہ داشت چند شعر بآن آواز ہا خواندہ و دوازدہ مقام نام آنہا گذاشت. بموجب آں دو بیت فارسی است ؎

راست عشاق دبوسلیک بساز بانوا اصفہان بزرگ نواز
زیرافگن عراق و زنگلولہ پس حسینی رہاویت و حجاز

روایت دیگر — چنانکہ رُوزے موسیٰ سر بمراقبہ داشت بمقصد آنکہ از علم ایں مقامہا مطلع شوم - و مادۂ نوادر یابم - و چوں جوشِ فوارہ ہا دریافتم و از مادہ آں خبردار گردم. ہاتف غیب ندا در داد کہ در بیابان قفا و قدہ سنگیست کہ از ضرب عصایت بشکند و سرِ مقامات [۲۹را] ازاں دریابی و علمے بدید آید کہ بنامِ تو اشتہار یابد - از سرِ حیرت دراں حالت رجعت بخواب نمودہ و می بیند کہ در بیابانے خلقے است بشکل انسان و دستہائے شان مثل دواب و درختہائے بسیار و بجائے اثمار آں سرہائے مردم آویزان و ہراساں و از آنجا قدم زدن گرفت. ناگاہ در یک مکانے رسیدہ، سنگے را دید شش پہلو - موافق امر غیب ضرب عصائے خود بر آں انداخت و از شش پہلوئے آں شش نہر جاری و پُر صدا، و ہر صدائے جداگانہ و خوش آہنگ شنیدہ و بیدار شد و حکمان وقت را طلبیدہ، اظہار این عجائب کردہ. آنہا دو مقام را یکجا جمع کردہ تا آوازے ازاں حاصل شد و شش آواز ظاہر گشت -

سلک گردونیہ نوروزِ اصل مالیۂ وشہنازباشد با کوشت

۲۹- (ب)، ۳۰- آدم (ب)، ۳۱- گشت (ب)

شنیدن آں بسیار محظوظ گشت و گفت کہ این علم سماعی و سمادی را ہیچ یکے بہ نہایت نخواہد رسانید و تا آں وقت اکثر در محافل و مجالس و مدارس بشاگردان گفتی کہ مردمت و علم گو و چوں ایں علم را درک کرد، گفت کہ علم ہست و مرد کو، و فرمود کہ ایں علم موسیقی است یعنی گرہ بر باد زدن۔ بزبانِ یونانی مو بمعنی گرہ و سی بمعنی بر، قی بمعنی باد۔ از نغمۂ فارسی روایت چنیں است کہ موسیٰ پیغمبر درمیاں دریائے رودنیل سنگے را دید و بسیار خوش گردید خواست کہ بر دارد و آخر میل نکرد۔ در آں حالت جبرئیل بر وے حاضر گشت و گفت کای موسیٰ ایں سنگ برا بردار یا موسی قی بزباں یونانی قی یعنی بگیر، روزے بکار می آید، وقتے موسیٰ با قوم خود چہل روز در صحرائے با قوم خود بماندند و آب در آنجا مفقود شد و چہل روز آب عذیرہا خوردند تا بحدیکہ ہمہ عذیرہا خشک شدند و آبے در صحرا نماند۔ تشنگی و عطش بر آنہا غلبہ کرد و موسیٰ بدرگاہِ کبریائی اللہ تعالیٰ بعجز و زاری بسیار نالید و دعائش مستجاب شد و جبرئیل حاضر گردید و گفت کہ موسیٰ عصائے خود بر آں سنگ بزن و جبرئیل خود غائب شد و موسیٰ بزور تمام عصا زدہ تا سنگ را دوازدہ سوراخ و پارہ گشت و از ہر سوراخے چشمۂ جوشیدہ و ہر آبے بصدائے دیگر در خروش۔ موسیٰ در آں آوازہا محو گشتہ و خلق اللہ بآب خوردن مشغول شدند۔ و گلبانگ راحت زدند و موسیٰ ازلبس محویت وتعقل و تفرس آں دوازدہ آواز را یاد حافظہ خود

میچکد و حیران ماند که آیا اینچه مردم اند و چرا چنین مجروح شده اند۔ و از آنها جهت می پرسد و همه متفق شده در جواب گفتند که نارد منیشر نام شخصے در دنیا راگ میخواند و استاد نادیده است۔ و از دست او این حالت نصیب ماشد و اگر شما در دنیا می روید با او ملاقات بکنید و او را از خواندن منع نمائید، والا بگوئید که پیش اوستاد رفته بخوبی بخواند، و بیاموزد که تا خلاصئ رنجوریئ ما شود که ما راگ و راگنی هائیم۔ چون ازاں حالت بیدار شد و از غرور خود بیزار و بدرگاه شری نرائن مهاراج زار زار نالید تا مقبول گردید، و بعد طوفان نوح که در طرف مغرب زمین خلقت معدوم شد و اهلِ مشرق و جنوب از روئے علم تنجیم شمردند که طوفان خواهد آمد۔ همگی مردم برابر عیال و اطفال و احمال و اثقال خود کشتی ها تیار کرده و نیز کدوها را باهم بسته بالائ آں تخته ها محکم کرده و براں نشسته اند و بمع کتاب ها و علمها و دیگر اسباب ها ازاں ورطه خلاصی جسته اند و باز وقتیکه طوفان برطرف شده بجاهائ خود آمدند و مغربیاں از روی تنجیم شمردند که پادشاهے از طرف مغرب خروج خواهد کرد، در حدث خطا کردند و همه خود را بآب سپردند۔ تا وقت افلاطون هیچ یکے از اهلِ مغرب از جماعتے که بکشتئ نوح جاں بسلامت بردند و بهم رسیده اند۔ جز از علم نغمه نداشت، مگر وقتے شاگردے از شاگرداں او طرف هند رفته علم راگ و رنگ را بسیار خوش کرده و چیزے آموخته در پیش افلاطون آمد و اظهار کرد و افلاطون هم از

بعد ازاں در کلجگ افلاطون کہ معلّم اول است از کمالِ تفرس ارغواں را مخترع شدہ و بعد ازاں **بوعلی سینا** در جنگلے گذر داشت ناگہاں بجائے رسید و دید کہ خرسے مردہ و بشاخے بند شدہ و ہیکلش با استخوان پوسیدہ و عروق خشک با استخوان سرگرہ بستہ۔ از تارہائے عروق صدائے خوش بر می آمد۔ آنرا دیدہ و قبض را تمثال آں ترتیب نمودہ و یک طنبور بہ نو دو شش بند بستہ تا نو و شش پردہ جُدا جُدا معلوم گشت و ہندیاں مخفف آں سہ تار بے بند و دیگر با شانزدہ بند نیز مرتب ساختند و لقمان تمثال قانون **سنطور** تیار نمود کہ نود و شش تار دارد و **چنگ** نیز تیار کردہ اوست و **مردنگ** سازلیت قدیم وضع کردہ **نایکاں ہند** بمع دوکرہ و مازبد۔ تمثال موسیقار کہ جانوریست کہ ہزار سوراخ در منقار دارد و از ہر سوراخے آوازے خوب و سرخوش بر می آید، سانے ساختہ **موسیقار** نام و **طبل و تنبک** از قدیم است۔

ایں است حقیقت سازہا و ہمہ حکیماں از کُنہِ ایں علم عاجز آمدند ہیچ یکے دعوی مہارت آں نتوانست زد۔ آوردند کہ روزے **شری نارد منیشر جیو** را غرور در دل خطور کرد کہ برابر من راگ خوانے نیست و در ہماں اثنا خوابش در ربود و در خواب می بیند کہ دشتِ کلانے پُر از زن و مرد و ہمہ خوش شکل و بصورت خوب ولیکن ہر کس را اعضائے بریدہ شدہ و ازاں اعضا خون

۲۸- کرد (؟)

و ماراں و اِجنّہ جمع گردیدہ دریائے شور را بحکم قدرت الٰہی شور دادند و از چہاردہ رتن ناقوس ہم از دریا برآمدہ و شری بشن مہاراج از دیدن آں محظوظ گشتہ بدست مبارک خود آں را نواختند۔ از آوازِ اومکار از نواختنِ آں برآمدہ ہمگی مخلوقات مسرور و مبتہج گردیدند و ہمہ ہا ناقوس نوازی شعبۂ عینِ وحدت دانستہ بنواختن آں مشغول گشتند۔ شری سرسوتی دیوی ماتا سازِ بین اختراع فرمودہ و در نوازش آنست دیندراجہ مہاراج و چترسین سرکردہ گندروان نقارہ بموجب نالہا درست نمودہ سرنائی و کرنائی و بوق و قانون و زنگولہ و دف باجلاجل و بے جلاجل و دہل و دمامہ و دکھن باج و عرب و بجہتہ و قوس و کورکہ و دادی اختراع کردند، کہ مدام بنواختن آں اشتغال دارند و شری ماتا پاروتی دیوی بہوانی طنبورِ بے بند احداث کردہ بہ شری بیرتال جیو بخشیدند کہ نواختہ باشد و این شری ماتا پاروتی اوم اوّل و مادۂ ہمہ گی مادہ و نر و از ہمہ بہوانی ہا و دیوتا ہا بزرگتر و مہتر و بہتر و شری نارد منی شر جیو یعنی بشیر کہ برابر او درین علم ہیچ یکے نیست نَے یعنی بانسری خوش کردہ و شب و روز در خدمت شری بشن صاحب مینوازد و شکر دیوتا یعنی زہرہ کہ موکل این علم است رباب و کمانچہ و چنگ و موہ چنگ کہ بدست و دہن می نوازد کویر دنو وے شرون کہ سردار بچہ ہا و پشاچہا یعنی خلقت کثیف بازی عود و بربط کہ تیار ساختہ و نواختہ تا زمان کلجگ ہمینقدر سازہا مینواختند و

۲۷۔ یعنی راجہ اند

بطریق ہندی ــــ
تنا دردِ درنا دردِ تنا تنا تنا
دیر تنا تہ دیم تہ دیم تہ تنا در در تنہ تنہ
{تُوں در تہ در تنہ در توں}

دیگر مائین ہندی برہمہ تال می نامند دو صد ضرب است۔ دیگر دُرفشان۔ و بحر رمل۔

تال ہا و اُصول ہا بایں ضرباتِ دلفریب اند و زیادہ برین نفہمیدہ ایم۔ تمام سی و دو اُصول اند بر سی و دو حرف شری گائتیری ماتاجی کہ خاصۂ برہمنان است و سنتان چہار مصرع دو اُصول بر زمین نیست، یکے رودرہ تال و دیگر وشنو تال۔

چوں شری برہماجیو صاحب سامہ بید را بہ ترانہ و نقرہ و ضربات درست ادا و بیان فرمودند ہمہ فرشتہا و اَجنّہ و بیروہا و گنگ ہا و عفریت ہا و گندربان و حوران و غلمان و پری ہا و دیو ہا و ریشیان و برہمنان و سیّد ہا و ماران و جملہ مخلوقات ازیں علم بوجد آمدند و مست شدند و بیار خوش وقت گردیدند و شری مہاگنیش صاحب آنرا بہ دایرہ رقم کشیدہ و ہمہ ہا بشوق و ذوق تمام یار گرفتند تا آخر دواپر جگ ایں بید بر روئے زمین بود۔ بعد ازاں کہ شری بودہ اوتار صاحب ظہور فرمود و مانع عملِ بید ہا شد و ایں بید را فرشتہا برداشتہ بردند و چیزے شری کرشن صاحب مہاراج با گوپی ہا بزبان حال در وقتِ خود میسّر فرمودند در دنیا موجود ماند و ہنوز میخوانند حقیقت سازہا بدیں نوع است کہ نگارش میرود۔ وقتے کہ سہ کاران و فرشتہا و ریشیاں

۲۶۔ بمطابق ب

ہفت ضربہ بفارسی نیم ثقیل

تکہ تکہ دیش تکہ دیش تکہ تکہ
برخاست

برمول سپرد

دیش تکہ دیشدش توں
از تال دوم برخاست
مول

ہشت ضربہ بہندی آٹھہ تالہ

سماوی

دیش دیش توں تہ تکہ دیش تہ دیشدش توں
مول

بہندی برہت تال

ترکی ضرب

تکہ تکہ دیش تکہ دیش دیش توں توں
دشدش توں
مول

دورِ شاہی بتکرار نیم دور و باسماوی برابر

دیش دیش توں تہ تکہ
دشتہ
دیشدش توں تہ تکہ

دیگر ثقیل بتکرار نیم ثقیل چہاردہ تالہ رفتارش نزدیک بہ دو یک لیکن لنگنے۔

تکا دیش تکا دیش دیش تکہ تکہ تکہ
دیش دیش تکہ تکہ دیشدش توں
تہ تکا دیش دیش تکہ تکہ توں
دش تہ دش تکہ دشش توں

پنج تالہ پارسی مخمس

دہ تالہ تبکرار پنج تالہ پہار دو یک ـ برابر

مخمس	خفیف
تکہ تکہ دیش تکہ دیش توں	دیشتا توں دیشتا توں
دیش دیش توں تکہ	دشتا دشتا دشتا توں
دیش توں تکہ	دیش تکہ دیشدش توں
[۲۴][دیش] دیش توں	دش تکہ دش توں
مول	مول

پنج تالہ نصفہ مخمس و خفیف

دیش دیش توں دیش دیش توں
دیش دیش توں
مول

فاختہ ضرب ہندی سر فاختہ[۲۵]

[کو کو کو تہ کو کو کو کو]

دیشدش دیشدش دیشدش توں
مول

شش تالہ فارسی و ہندی برابر

چہبر	دو یک سنگین
دیشتا توں تکہ تکہ دشش تہ تکہ تکہ	دیش توں تکہ دیش توں تکہ
دشدش توں	دشدش توں
مول	مول
	از اول برخاست و در آخر سپرد

۲۴۔ بمطابق نسخہ ب

۲۵۔ بمطابق نسخہ ب

دیگر دو یکه تال بر ہندی

بفارسی دو رویه چہار ضربه و یکضرب بر خالی

فارسی	ہندی
دیش دیش توں توں	دَ دین نا
دیش دیش توں	دَ دین نا
بطریق سہ تالہ	د دین نا
	دین نا
	بطریق سہ تالہ
	نشست و پسرو

چپ انداز

دیش تہ دیش توں دیش تہ دیش توں
نشست و برخاست بدستور ہندی
پون تال می نامند وایں پون تال نصف ایں
دو است در نشست و برخاست تفاوتے دارد
و نسبتے ہم در ہندی نزدیک بہ دو رویہ
روانی دوبارہ۔

چوتالہ یعنی چہار ضربہ

فارسی بر مُول سپرد

تیمدور	ہجرت کرار نیمدور
دیش توں دنگہ	ہشت ضربہ چہار تالہ
دیش دیش توں	ہم خواندہ میشود در نشست و خیز
مُول	تفاوتے دارد با نیمدور
	و در سپرد تفاوت کلیہ
	دیش توں تہ تکہ
	دیش دیش توں دیش دیش توں
	تون
	مُول

ہندی بر مُول سپرد

ارہ با نیمدور برابر	چہار ضربہ
دیش دیش توں	یعنی چوتالہ
دیش دیش توں	دیش دیش تکہ
مُول	مُول

سیزدہ تالہ

ہندی	فارسی
تیران تالہ	ثقیل

دوصد تالہ

ہندی	فارسی
برہمہ تال	مأتین

دیشنو تال کہ آنرا شری لبشن ترائن صاحب می داند و مردم روئے زمین ازان معلوم ندارند

رُودرہ تال بدستور

بندۂ خوشدل شارح این نسخۂ حقیقت اُصول ہا باین رنگ از اُستادان صحیح کردہ بہ بیان می آرد و می نگارد۔ از مولہ تال کہ روانی و تہتہ و داؤد پادشاہ باشد پیش ازیں شرح کردہ کہ اینہا اضافہ از ہفتدہ بحراند۔

اول سہ تالہ ہندی یعنی ترتالہ اصل چہار ضربہ است و چہار قسم سہ ضرب در نواختن و یکضرب بر خلا۔

دویک فارسی۔ چوتہا ترتالہ ہندی

فارسی	سہ تالہ یعنی ہندوستانی
دیش تون تون	دَ دِ نا
دیش دیش توں	دَدَین دین نا

از ہر ضرب بر خاست تصنیف و سپرد بر مول

ستہ تالہ ترتیالہ کلان وقتے کہ دویک

دوبارہ نواختہ شد در رفتار با دویک تفاوتے دارد کہ یافتنی است نہ نوشتنی در فارسی نیست۔

دین نہ دَدین نا دین نہ دَدین نا

از ہر ضرب رفتارِ تصنیف سپرد بر مول

○

پنج تالہ

ہندی	فارسی
سُرفاختہ	مخمس خفیف فاختہ ضرب

شش تالہ

ہندی	فارسی
چہہ تالہ	فارسی درجست وخیز تفاوتے دارد [۲۳] چنبر - دویک سنگیں

ہفت تالہ

ہندی	فارسی
سات تالہ	نیم ثقیل

ہشت تالہ

ہندی	فارسی
برہت تال	سمادی دور شاہی

نہہ تالہ

ہندی	فارسی
نہہ تالہ	بحر رمل

دہ تالہ

ہندی	فارسی
دس تالہ	ضرب الفتح

یازدہ تالہ یعنی یازدہ ضربہ

ہندی	فارسی
یاران تالہ	ترکی ضرب

دوازدہ تالہ

ہندی	فارسی
باران تالہ	دُرافشان

(۲۳) (رسہا)

هنگام ترنمش غزل خوان صد جان بمدد دیده بیک جان
استاد عمل ده و دو بندش از صوت کشیده بند و بندش
از زیر صد و دو بیت برگیر در بم دگر آنچنان خبر گیر
مطرب همه دان به ساز پس بند دوازده کن آغاز
بحریکه بهفت ضرب معمول آن نیم ثقیل است و مقبول
گویم بحریکه از اول بود ترتیب شده ز شاه داؤد
بحریکه خوش آمده است خوش باز او فر به روانیت دمساز
بحریکه بهر ثقیل معمول چپ انداز است گو به معقول
یک بحر دگر چنانچه در هند هم تهتهر و هم دورویه گویند
در فرس اگر دو رویه خوانی هندی است اگر به تهته دانی

مولہ تال

ہندی	فارسی
تهته یکتاله	روانی
پون تال	چپ انداز
لبنتی	

دو تالہ

ہندی	فارسی
لپته	او فر
یکه داود پادشاه کشمیری	

تریتالہ یعنی سہ تالہ

بڑا تریتالہ	تریتالہ خورد	فارسی
دورویکه تال	در فارسی	دورویه
		دو یک

چوتالہ یعنی چہار تالہ

ہندی	فارسی
اره، چهوٹا چوتاله	چار ضربه نیمدور
بڑا چوتاله	ہجر

مشتق و در آن مستتر این دُو را چون تکرار زدند، سه ضربه است و دو ضرب باید زد - یکے بر خلا باید گذاشت و این دُو را دوتالہ و لپتہ می خوانند و بفارسی اوفر و بہ کشیری داؤد پادشاہ - دور اوفر دیش تہ تہ دیش تون - لپتہ - دَدَنا دَدَنا داود پادشاہ تو دین داہ نابر ندا تون - نظامیٔ عروضی را شوق این علم بسیار بود - ہفتدہ بحر اصول بموجب ابیات شرح کردہ ؎

گویم عدد اصول ہا باز — ہفتدہ بحر است ای خوش آواز
بحریکہ اقبول ہر کس آمد — آن بحر بدان خمس آمد
بحریکہ بنائے آن بحر لیست — آن بحر بدان کہ ترکی ضرب است
زین جملۂ بحر ہا سہ فراز — بحر دگر است آن دو یک باز
یک بحر دگر درین میانہ — دُور آمدہ بحر بیکرانہ
چون مطرب اگر براہ نویم — من دایرہ ثقیل گویم
آن مطرب خوش نوا رساند — در دایرہ خفیف داند
آن بحر کہ دور او دُو دور است — آن دایرہ نقش نیمدور است
بحریکہ بہ رغبت شہان است — آن بحر بدان کہ دُر فشان است
از ریزش پیش ضرب کم دان — ہر ضرب در آنچہ است بم دان
بحرے کہ ہزج بر آن مثل است — تابع و موافق از عمل است
در ضرب بہ یازدہ شمار است — شش زیر و دگر نیم بر آر است
بحرے گویم کہ دُور شاہیت — یکضرب کم از بم سماعویت
ہر چند بدور ہم سماعویت — از ضرب دو پنج بدان سماعویت
بحریکہ بہ بحر ہا امیر است — صد ضرب مکرر و کثیر است
صد راز عرب مأۃ شمار است — اشمش مائتین از آن فزار است
دہ باد دمقام ای خوش آواز — باگوشۂ و شعبہ پردہ ہا ساز

ضلعہ دناسری	ضلعہ ملہار
دناسری ملتانی میانکی للت	شودہ ملہار میگھہ ملہار گونڈ ملہار سارنگ ملہار

ضلعہ پوربی	ضلعہ اساوری
پوربی گندھار سری کوہ سری مدکوری مالنسری دونسری مبروہا	اساوری جوک اساوری لاچاری جونپوری درباری جزونتی

ایں علیست لا انتہا از ازل بر آمدہ و تا ابد گم شدنی نیست و ایں سی و شش راگ و راگنی از سی و شش تت[۲۲] است کہ از آن عالم و آدم بر جا و بر پا ست و ازین سی و شش تت ہر کہ گذر کرد۔ خود مولے کہ مولائی مولیست شری برھما صاحب اول کہ ترانہ ساز کرد و سامہ بید آغاز نمود بطریق نثر یعنی بے رسوخ تال ادا فرمودند و خواقد خواطر خلایق را بناخن تیز آواز کشودند و بعد ازان نظم اول کہ تبایے خواند آنرا مول تال گویند۔ آن یکھرنبہ و یکتالہ و تہتہ می نامند و بفارسی روانی دینا دونا دور ہندی دشتکہ دشتون فارسی چپ انداز ہم قرین آنست بہندی تہتہ دشتہ دشتون۔ مادۂ ہر اصول ہمین دور است باضرب نبض صحیح برابر و ازان

۲۲۔ तत्त (تتّو) بزبان سنسکرت، بمعنی عناصر۔

ضلعہ دیسی

دیپنی جنگلا بجونٹ ملنج

دیسکار بیباس

ضلعہ مالی کورا

مالی کورا کہاوٹی ناردا

ضلعہ للت

للت نت نارائنی نت منجری

ضلعہ اساوری

اساوری جوگی اساوری لاچاری جونپوری

درباری جزء نتی

ضلعہ پرج

پرج سوجی بیروی

کوجری برپاتی بیباس

ضلعہ لوڑی

لوڑی میانکی لوڑی جونپوری

درباری

ضلعہ ویشاکھا

ویشاکھا لبنتی

ضلعہ مالی کورا

مالی کورا کہاوٹی ناردا

ضلعہ ادانا

ادانا سورتہہ

ضلعہ پنجم

پنجم کامودہ کوند مگہودہ ملہار

بنگالہ

دو راگ یا دو راگنی اختراع نمودند۔ خصوصاً در عہدِ جہانگیر پادشاہ و شاہجہاں پادشاہ تان سین نام کلاونتے بسیار ایں قسم عملہا بصوت رسانیدہ۔ آنہا را میانگی راگنی یا راگ میگویند۔ جہت اینکہ جہانگیر شاہ در عالمِ مستی بسبب آنکہ دایم الخمر و قایم السکر بود بہ تان سین امر میفرمودند کہ فلان راگ یا فلان راگنی بخوان، چون وقت آن نمیبود و لاچار میشد و راگ و راگنی آں وقت را بہ آن می آمیخت۔ از اقتفالان و نایکانِ دکہن ما دہ ہومل معروف بہ شیخ المشایخ چناں معلوم است کہ تماماً چہل و نہ ہزار راگ و راگنی است العہدۃ علی الراوی۔ ہر راگ و راگنی نقاشان دکہن بتصویر می کشند۔ آنرا راگ مالا نام است۔ کسیکہ تصور بانقسیم وقت ترا نہ کند۔ ہر اثرے کہ بہر یک راگ و راگنی است پدیدار شود والا خواندن بے اثر قسمے کہ درین عہد رسوم است مادہومل براں اقرار دارد۔ باین رنگ شرح دارد ــــ

شصت گری روز و شب۔ از شب ابتدا

ع ــــ ضلعہ

ضلعۂ کلیان از شام تا پہر گری شب	ضلعۂ کانہرا از پہر گری تا ہشت گری شب
پہر	پہر
رام کلی سام کلی شد کلی نولی	کانہرا باگی باگی بربہی نندرانی
پوربی حمر ایمن کدارا	اداتا شاہانہ درباری کانہرا کارا

۲۱۔ رجوع کنید صفحہ ۳۲۔

آن مسطور است۔

تفصیل راگ و راگنی ہا

بیرو

بیروی	مالسری (همه راگنی)	نٹ نارائنی	مالی گورا	کہادی	وردہ
بیت منجری	للت		رامکلی	کشکلی	

مالکوس

ہنڈول

بلاول	لڈی	ویشاکی		
گاندھاری	مدھاونی			

دیپک

دناسری	کلیان	پوربی		
کدارا	دیپکی			

سری راگ

گوری	[کہگتا] ۲۰	پنچما	شدھ ملہار	کاموده ملہار	نگالہ ملہار
گوجری	اساوری		گوند ملہار	مگوده	

میگھ ملہار

و ہر راگنی بیست پوت۔ تفصیل آنہا معلوم نشد۔ تمام ششصد و شش راگ و راگنی و دیگر نایکاں و نایکی ہا۔ تفصیل آن ہا نیز معین نگشت و دیگر بہار جائے کہ استادان این فن از آمیزش

۲۰۔ بمطابق نسخہ ب

می آفزاید و غم و غصّہ بالکل میرود و شادی میسّر آید۔
میگہ راگ تاثیرش ہمچنیں کہ ابر می آرد و تقاطر باراں
می شود و بعضے راگ ہائے نومی و بیداری و مضحکی و
مبکی و مجلسِ خوشبوساز ہم ہست کہ بے عطر و مُشکِ دماغ ہا
از تاثیر شنیدن آواز خوشبو می شود و نومی آنست کہ از
فہمیدنش خواب شیرین مے آید و بیداری آور آنست کہ
ہُشیار از خواب میسازد۔ مضحکی آنست کہ مجلسیاں متبسّم می
شوند و مبکی آنست کہ فراق پیدا می شود و گریہ می آرد۔
چُوں ایں عِلم را شری مہادیو صاحب خوش فرمودند شش بیرو
را کہ مُقرب و خدمتی بُودند حُکم فرمودند کہ ہر کس ہر راگے
کہ بخواند بنام او موسوم باشد۔ پس ایں ناہائے راگ ہا نام ہائے
بیروان و گندروانست یعنی خلقت الطف نوری آتشی چہار
آوازِ دیگر ہم ہست کہ خاصّہ بیروانست و آں چہار سُر
را شری برہما و شری بشن و شری مہادیو و شری مہاگنیش
کہ سردارِ تمامی بیروانست می داند و ہر بیرو را پنج پیروی
طابع است و از ہر راگ پنج راگنی بہ ظہور یعنی سی راگنی
مجموعہ و اسم عورتاں بر آنہا ثابت۔

راگ شش ہست و راگنی سی دان — پیروی ہر یکے بہ پنج شمار
بیرو، مالکوس و ہنڈول است — دیپک و شری راگ و میگ ملہار
چوں تماماً حساب فہمیدیم — سی و شش راگ و راگنی بقرار

مصوّراں تصویرات را از سی و شش راگ موافق وُیبان[۱۹] آنہا
در قلم می آرند و دولتمندان ہوسناک در پیشِ خود نگہ میدارند
و اسلوبِ ایں سی و شش راگ از تاثیر و احوال و میمت

۱۹۔ ؟ ؟ ؟

از حلقہ و ناف برآمدہ ترانہ است۔

نیشادہ آوازِ فیل ثابت با ہمہ آواز ہا و طریق خواندنِ آں علیحدہ ندارد۔ و

ورشبہ آواز گاؤ از ناف خیزد و

گاندار آواز بُزغالہ و گوسفند بدستور و

ورشبہ از خواندنِ آں بُوئے خوش بہ دماغ میرسد و شدزہ مثلِ آواز طاؤس کہ دم از گلو و کام و بینی و زبان و دندان و سینہ و

مدیمہ آواز کُرانچو و عقار دم از گلو و سینہ باز گشت بناف و

دیوتہ آواز اسپ دم در پیشانی و آوازِ بلند۔

پنچمہ آوازِ فاختہ و قمری دم از سینہ و پستانِ چپ و گلو و سرو ناف بگزرد و ازیں ہفت سُر شش راگ وضع شدہ۔

راگ بیرو خاصیتش آنست کہ شگفتگیٔ دل و سُرورِ خاطر و صفائیٔ وقت بہم میرسد و پرتو بر و فروغ و نور ظاہر میگردد۔

مال کوس خاصیتش آنست کہ اجتماع جانوران وحشی مثلِ آہو و طاؤس و مار وغیرہ۔

ہنڈول خاصیتش آنست کہ بہ حرکتِ وزیدن نسیم برگہائے درختاں باہتزاز می آیند۔

دیپک خاصیتش آنکہ فتیلۂ چراغ ہا خود بخود از شعلۂ آواز افروختہ میشود۔

سری راگ خاصیتش بدینگونہ کہ آرام دست دہد و راحت

۱۷۔ در زبان سنسکرت کروُنچ ۱۸۔ آزادی دست (بطابق نسخہ ب)

کہ مجموعہ علم ہا ست، بدینگونہ ہلالے کہ بر سر دارد آنرا
فارسی غنّہ میگویند و اردہ ماترا در سہمس کرتہ میخوانند
اول و آخر ہر آواز است از صدائے گہریالے واضح تر۔ مخرجِ
لفظ اوّل از ناف و مخرج حرف دوم از سینہ و مخرجِ حرفِ
سیوم از دماغ یعنی شدّ رُوح و شدّ دِوالم و شدّ پہلوان و
نیز بم و ہاؤ و زیر بر ہمیں سہ حرف بروزِ ہر گفتگو است، خواہ
بہ ترانہ خواہ متکلم۔ اگر ایں حرف بیک ضرب یا طپش دل ضم
ساختہ بدرُون بخوانند اسپ لنگِ اندیشہ را بر عرش دوانند۔
اگر بہ دُو ضرب بخوانند سُرور و عشرتِ کامِل حاصل گردد۔ اگر بہ
سہ ضربِ بخوانند دولت دُنیا و عقبیٰ بیابند یعنی شہرسو، درگہ و پلّت
دخلش از ناف، ثباتش در سینہ و خرج از دماغ و بموجب
علم سمس کرتہ ہفت عدد دارد۔ آنرا انگہ و دیا می نامند،
الف یکے و الف مضموم ہم یک و میم پنج تمام ہفت و ازین
ہفت ہفت سُر مشتق یعنی ہفت آواز و ہر ترانہ از ہمیں لفظ
بر می آید و در ہمیں در می آید عقلِ کل و نفسِ کل کہ بہم
جمع شوند ایں صدا بر می آید۔ خود مستمع و خود مسموع و
خود استماع و خود سمع۔ پس ایں تن مثلِ موسیقار است کہ
از ہر آواز پُر است فہمیدن دارد و خودشنیدن بہ شنیدن آں پہ شنیدن
و از شش سُر شش راگ و سُرِ ہفتم۔ لفافۂ ہر شش و ہفت
سُر این است ــــ

نیشادہ ورشبہ گاندار شدزہ میہم دیوتہ پنچما

---

۸. ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत ۹. ॐ ओ ۱۰. निषाद ۱۱. वृषभ
۱۲. गांधार ۱۳. षड्ज ۱۴. मध्यम ۱۵. धैवत ۱۶. पञ्चम

وقتے کہ شری برہماجیو صاحب یعنی اومکار ست و لب۔ ازاں چہاربید یعنی
چہار کتاب مستطاب انشا و املا نمودند و چہار وقت بچہار
بید مقرر است کہ در آں اوقات اگر خواندہ شود فیض زیاد و نتیجۂ
نیک می بخشد۔ رگ بید بوقتِ صبح رُو بطرفِ مشرق و یجر بید
در وسطِ روز رُو بطرف جنوب و سام بید وقتِ غروب رُو طرف
مغرب و اتھرین بید در نصف شب رُو طرف شمال۔ در رگ بید
علم فقہہ و کرم و دہرم تنجیم و در یجر بید علم تیاگ و ہوم
و یشت یعنی سحر و جادو و در سام بید مخصوص علمِ نغمۂ۔ در
اتھرین بید علم تنزیہہ و تفرید و توحید۔ پس سام بید زبدۂ
بیدہا ست کہ شری کرشن مہاراج اوتار ہشتم شری بشن نارائن
صفتِ آں در شری گیتا جی میفرماید۔ وید انام سامہ وید و ہم
یعنی زبدۂ ویدہا سامہ وید است و آں منم۔

ہنگامِ سکوت و گفتار شری برہماجیو صاحب لفظ اومکار
بر زبان وحدت ترجماں میرانند و شری برہما و شری بشن و
شری مہادیو صاحب کہ یکے آفریدکار و دیگرے پروردگار و سیومیں
کردگار است یعنی مؤکلان سہ صفت خاصہ حق کہ صفتِ ایجاد
و صفتِ ابقا و صفتِ افنا باشد و دیگر ریشیاں و برہمنان و
دیوتاہا و اجنّہ و بیر و ہا و عفریت ہا ایں لفظ را اسم ذات
الٰہ میدانند و میخوانند و ایں حرفیست مرکب بہ سہ حرف بعینہ
شد و مدّ آوازِ ناقوس و بہ غوغائے طپش دل و حرکت نبض
میماند۔ حرف اول الف مفتوح و حرف دوم واو مضموم و حرف
سیوم میم ساکن۔ نقشہ ایں از اول بموجب علم شمس کرتہہ

---

२ ऋग्वेद ३ यजुर्वेद ४ सामवेद ५ अथर्ववेद ६ यज्ञ
७ वेदानां सामवेदोऽस्मि

بلکہ مستمع آب حیواں نوش کردہ و بالکل از دامِ نفس چوں عنقا وا رہد۔

پردۂ ہفتم بلعرش ابرو غزیدن برق و زرق و برق رعد شورانگیز باستشمام بہشت ہفتم دعویٔ انا الحق را مستعد و بابندگی بستیز و بہ پناہِ خداوندی در گریز۔

پردۂ ہشتم چوں غریو و نعرۂ کہ از کوہ یا گنبد باز گردد و بابتسامِ غنچۂ مراد بہ حرکت باد، عودِ مشک بخور و بہشت ہشتم بندگی را دست آویز، و خداوندی را بہمیز واللہ کہ ازین پردہ ہر کہ آگاہ است جلوۂ ذاتِ الٰہ است۔ این نغمہ درونیست بے سانہ و سازندہ ہمیشہ بنواختن بے نوازندہ و ایں علم را سلطان الاذکار و آواز لاینقطاع میناند و برہمناں و ہندیاں اناہد شبد میخوانند۔ بزرگاں فرمودند ؎

زنغمہ تاخدا یک کوچہ راہست ۔ برین حرفِ تصوف نے گواہست

مولوی رُوم از پئے اثبات این ترانہ سخن سنج است کہ یک حرفش پُر گہر گنج است ؎

بشنو از نے چوں حکایت میکند

نے مُراد از نفس کہ در ہر نفس بذکر حمد آں نوازندۂ بے نیاز و طرازندۂ نقوش بے انباز ہو بہو بہ زبانِ بے زبانی نغمہ سنج بتالِ درست بے طنبور و اصول و سنج از تار ہائے عروق بہ اصولِ طپشِ دل و بناخن زنیٔ مُطربِ عشق و بہ تلنگ زنی و بم نوازیٔ شوق ایں نغمہ نخست بحسبِ دلخواہ مرفوع و مسموع و ایں ہشت خزانۂ الٰہی است و کلید آں بدست رہنما و بہ دستگیری پیر و مرشد مشیوع و مرجوع۔

۱۔ अनाहद یعنی صدای بے ضرب کہ بگوش دل شنیدنی باشد۔

ہوائے بہشت اول دماغِ جانہا را روح افزا و عواقد خواطر را بناخنِ دستیاریِ رحمت خاص و عام حل ساز۔

پردۂ ثانی در صورت بین و ساز انواع اصوات دلچسپی و خاطر خواہی نقشِ پردازِ آواز کہ از اصغائے آں ابصار آہوانہ و مستانہ بہ جذبۂ مستی مانندِ صبا بےخوف و بہ حیرت در ترکتاز بہ نہر پُر شمالِ بہشت دوم ارواح را جانفزا و بہ شعشۂ معرفت بروئے غفلت پردہ ساز و عالم آجنّہ بتماشائش پائے انداز۔

پردۂ سیومیں بہ بانگ جرس دستک زناں و پاکوباں بہ شنیدن دیدن گم و تماشا بہ اشتلم اندیشہ چوں صدا در طنبورِ بے نوازندہ و بے خودی باستغنائے تمام سازندہ بہ ترجیع و ترفیع آں با تہزار صبائے بہشت سیوم کہ مامن و ممکن زہرہ است ہمگی حُور و غلماں رقصاں و نغمہ کناں بنظرِ امتیاز در آیند و شخص بفرحت و سرور گراید۔

پردۂ چارمیں چوں صدائے ناقوس محسوس و باستفہام و فہمیدنش بوے وحدت انتشار، بہشت چہارم ہمہ فرشتہائے مقرّب و مخلوقِ عالم علوی و سفلی متصوّر و مدِّنظر لیکن از ہمہ بتحیّر حیرت بر حیرت افزاید۔ کشف و کرامات دریں پردہ بسیار است، اما گوشِ شنوا باید۔

پردۂ پنجمیں بغلغلۂ شورِ دریا ہا کہ از کوہسار بزمین ریزد بہ فہم و تفہیم آں بہبوبِ نسایم عنبر شمایم، بہشت پنجم از اسرار ضمائر ہر شے آگاہ شود و از خود بخود برودہ در حرکات ظاہری و دُنیوی معطل و کاہل گردد۔

پردۂ ششم بغوغائے دہل ہا مستی و بیخودی دست دہد کہ لبسر شاری نشاءِ مل ہا لذّتے شیریں تر از قند و نبات بخشد

ترانۂ سرور

عشق در پردہ مینوازد ساز عاشقے کو کہ بشنود آواز
ہمہ عالم صدائے نغمۂ اوست کہ شنید اینچنیں صدائے دراز

ہزاراں ہزار اذکارِ ستائشِ فراواں و بے شمار گفتار نیائش سزاوار درگاہِ خلائق پناہ ہماں کارساز بندہ نواز کہ بیک زمزمۂ لفظ کُن دایرۂ نشائین را بقانونے سُروساز بخشیدہ کہ انظرمن الشمس و بہ طنطنۂ در آدر تن روح پاک در کالبد خاک دمانیدہ آبین من اللمس است ؎

روزیکہ دمید روح آدم بہ بدن ۔ شد حکم در آنیشد از ترس بتن
خواندند فرشتگاں بلحنِ داؤد ۔ در تن در تن در آبر آ از در تن

بہ ندائے خوش صدای الست بربکم نغمۂ قالوا بلیٰ از گوشۂ اختفا و از پردۂ انزوا بمقام راستی ادا و در انتقام ابا و بہ نوائے لن ترانی از گوشے و گوشۂ بہ شعبگی صدق و یقین غوغا بہ تفحص اصغا از اُصول و فروع اشیا در دعا و ثنا ؎

خود بخود گفتگو است غیرے نیست ۔ تہمتِ کعبہ فکر دیرے نیست

بہ ہشت پردۂ شدّ و مدّ آواز را قانونِ ظہور و بہ دمکشیٔ تحریک نسیم ہشت بہشت کہ اختراع بدائعِ قدرتِ اوست و از استماع ہر پردۂ دلہائے صاف را وقتے تازہ و وجدے بے اندازہ حصول و شمول و شمول محصول کہ قبول رحمت او۔

پردۂ اول بقانونِ صدائے چہرزنہ نازک و شیریں بچہ ہائے مرغکاں مجموعہ کہ بہ سمعش بیفۂ دل چوں شاہباز بہ پرواز، بہ تنفس